

338.042.3:316.334.3(0758)

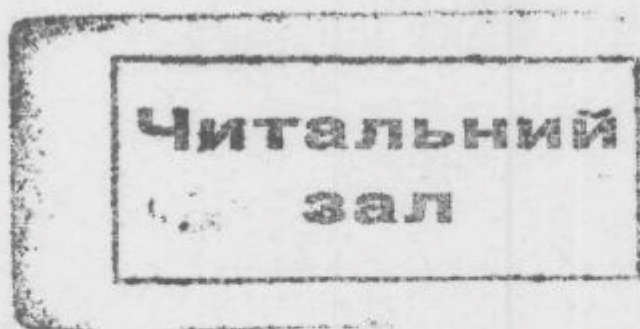
575

Соціально-ринкове господарство

В. Г. БОДРОВ
А. І. КРЕДИСОВ
П. М. ЛЕОНЕНКО

За редакцією
проф., д-ра екон. наук А. І. Кредисова

Затверджено Міністерством освіти
України як навчальний посібник для студентів
економічних вузів і факультетів

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1995

ББК 65.9(4НІМ)я73
Б75

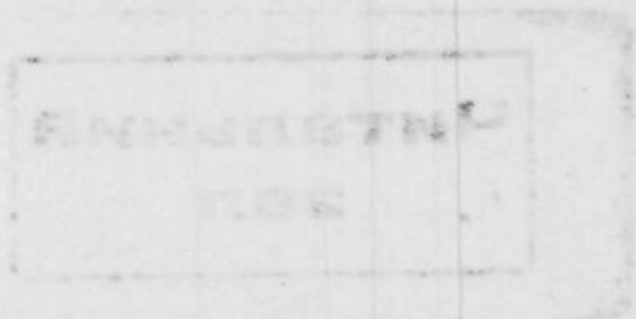
Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Рецензенти: д-р екон. наук, проф. В. А. Степаненко (Ін-т світ. економіки та міжнар. відносин НАН України), д-р екон. наук, проф. А. С. Філіпенко (Київ. ун-т)

Головна редакція літератури з українознавства та соціогуманітарних наук

Головний редактор М. С. Тимошик

Редактор Н. Г. Царик

Б 0601000000-035 Без оголошення
224-95

ISBN 5-325-00620-7

© В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко,
1995

ЗМІСТ

Вступ	4
Глава 1. Витоки соціального ринкового господарства	8
1. Теоретичні джерела	8
2. Вільний ринок — вільне суспільство	13
3. Економічний лібералізм і теорія граничної корисності	18
4. Криза традиції та виникнення неолібералізму	21
Глава 2. Неоліберальні концепції ринкового господарства	25
1. Становлення основних шкіл	25
2. Формування неоліберальних концепцій у Німеччині	30
3. Вчення про економічний лад і типи економічних систем	36
4. Шляхи становлення ладу ринкового господарства	40
Глава 3. Суть і принципи організації соціального ринкового господарства	46
1. Суть соціального ринкового господарства	46
2. Фактори розвитку	51
3. Соціальна структура	52
4. Принципи і критерії ринкового господарства	55
Глава 4. Становлення та розвиток ринкового господарства в ФРН	60
1. Фази розвитку соціального ринкового господарства	60
2. Господарська та валютна реформи	62
3. Роль «плану Маршалла» в становленні соціального ринкового господарства	68
4. Економічна політика держави: проблеми та результати здійснення	72
Глава 5. Соціальна політика держави	88
1. Принципи соціальної держави	88
2. Сфери соціального страхування	91
3. Система соціального забезпечення	94
4. Податковий механізм соціального вирівнювання	102
Висновки	105
Список рекомендованої літератури	114
Термінологічний словник	117

Теорія соціального ринкового господарства досить ґрунтовно та детально розроблена в межах неоліберального напрямку сучасної економічної думки Заходу. Представники цього напрямку, як і економічного лібералізму ХІХ ст., вважають, що найдосконалішим економічним ладом суспільства є ринкове господарство, яке регулюється механізмом вільної конкуренції. Водночас вони не заперечують необхідність державного втручання в економіку. Проте, на відміну від кейнсіанства, що пропагує безпосереднє втручання в процес відтворення, бачать його обмеженим, спрямованим лише на охорону засад ринкового господарства та подальший розвиток конкурентного середовища. Найбільшого розвитку цей напрям досяг у Німеччині, де перетворився в другій половині ХХ ст. в офіційну економіко-політичну доктрину.

Ще за умов націонал-соціалістичної диктатури критично настроєні німецькі вчені-економісти почали розмірковувати про майбутній економічний устрій країни після Гітлера. Вони групувалися навколо Вальтера Ойкена і Франца Бьома у Фрайбурзькому університеті й увійшли в історію світової економічної думки як ордоліберали — за назвою журналу «Ордо», в якому вчені викладали свої ідеї щодо ринкового господарства.

Відомі представники неолібералізму — батьки соціального ринкового господарства Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, А. Рюстов, В. Репке та інші — вже у повоєнний час доклали багато зусиль і таланту для розробки теорії економічного устрою в Німеччині. Серед одержаних ними основних наукових результатів, що знайшли підтвердження насамперед у становленні соціального ринкового господарства у Західній Німеччині, відзначимо:

визнання нової інверсії функцій ринку за умов демонтажу тоталітарної системи;

обґрунтування активної ролі держави у створенні ринкових структур та поступової їх соціальної переорієнтації;

розробка механізмів вільного ціноутворення;
визначення шляхів стабілізації грошового обігу та фінансово-кредитної сфери;

дослідження зростаючого значення людського фактора, закономірностей економічної поведінки виробників і споживачів у ринкових відносинах тощо.

Одночасно в радянській економічній літературі розгорталися критичні дослідження теорії та практики соціального ринкового господарства західнонімецького неолібералізму. До середини 80-х років вони велися з догматичних позицій ортодоксального марксизму, який панував як офіційний напрям. Альтернативного йому у зазначений період у колишньому СРСР просто не існувало. Вивчення неолібералізму з позицій однобічної догматичної критики позбавляло можливості виявити справжню суть, функції та проблеми розвитку теорії соціального ринкового господарства, її практичне значення для забезпечення ефективного функціонування розвинутої ринкової економіки. Цілковитим виключалася можливість використання її досвіду при проведенні вітчизняних господарських реформ.

Наприкінці 80-х років становище в країні і науковому співтоваристві докорінно змінилося. Виникли умови для об'єктивного вивчення теорії та практики соціального ринкового господарства, а саме це вивчення набуло надзвичайної актуальності у зв'язку з проголошеним переходом України до ринкових відносин. Поступово визріла й утвердилася думка про необхідність створення в процесі реформ не просто ринкової, а побудованої на ринкових принципах соціально орієнтованої економіки, функціонування якої спрямоване на задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Це значно розширило коло тих, для кого знання теорії і практики соціального ринкового господарства має не тільки професійний інтерес.

Окрім політиків і науковців до соціального ринкового господарства сьогодні звернута увага значної кількості населення нашої країни, особливо інтелігенції, фахівців. Той факт, що окремі проблеми теорії та практики соціального ринкового господарства розглядаються в навчальних курсах економічних інститутів та факультетів університетів, різних шкіл бізнесу, ліцеїв і гімназій, свідчить про інтерес до нього як викладачів, так і молоді, що навчається.

На жаль, поки що досвід викладання і вивчення теорії та практики соціального ринкового господарства не достав достатнього висвітлення в навчальній, а також у науково-методичній літературі. Вона ж, на наш погляд, кон-

че потрібна для системи підготовки економістів усіх рівнів і всіх спеціальностей, що зумовлено кількома важливими обставинами.

По-перше, необхідністю глибокого вивчення різних напрямів учень світової економічної думки, запозичення і прийняття усього цінного, що має незаперечне наукове значення для розвитку економічної теорії. Час і місце, так само як і політичні й ідеологічні чинники, не повинні при цьому впливати на оцінку досягнутого. Їх потрібно лише враховувати при аналізі економічної дійсності.

По-друге, тривале існування нашого суспільства в структурі колишнього СРСР за умов тоталітарного правління призвело до замкненості економічної системи, позбавило науковців можливості справжнього порівняльного аналізу не лише результативності виробництва, а й господарських механізмів тих країн, чий вибір не вважався соціалістичним. Лише зараз можна здійснити такий аналіз не з вузькокласових, а з загальнолюдських позицій.

По-третє, на шляху радикальних економічних реформ в Україні та інших постсоціалістичних країнах постав ряд суттєвих перешкод — ідеологічних, політичних, соціальних, ресурсних, структурних тощо. Серед них у сучасних умовах на перший план висунулися соціальні перепони. Від успішного вирішення найгостріших соціальних проблем залежить успіх радикального реформування економіки. Тому вивчення досвіду становлення і функціонування соціального ринкового господарства в країнах Заходу набуло особливого значення для вітчизняних реформаторів.

По-четверте, з другої половини ХХ ст. соціальна спрямованість ринкового господарства стала загальносвітовим явищем. Проте для України особливе значення має досвід теорії й історії розвитку соціального ринкового господарства у ФРН. Ця країна є не лише класичним прикладом соціалізації ринкової економіки. Інтерес до неї зумовлений також тим, що вона практично вирішує питання трансформації тієї своєї частки (колишня НДР), яка майже півстоліття розвивалася за радянською моделлю. Німеччина, до того ж, є країною, яка всебічно нам допомагає, і перспективним партнером України в зовнішньоекономічних зв'язках.

Усі ці обставини враховані при підготовці даного навчального посібника. В умовах багатоступеневого навчання введення в різних навчальних закладах спецкурсів та спецсемінарів, окремих тем або питань з теорії та практики соціального ринкового господарства стане відчутним кроком

на шляху поглиблення знань майбутніх спеціалістів з економіки, економічної теорії та історії її розвитку, сприятиме прискоренню розбудови соціально спрямованої ринкової економіки в Україні.

Структура навчального посібника, допоміжний довідковий матеріал сприятимуть активізації навчального процесу. Посібник допоможе творчому засвоєнню студентами наукових знань, застосуванню їх на практиці з урахуванням конкретної соціально-політичної ситуації, що склалася в країні, сприятиме дбайливому ставленню до її минулого та виробленню певних уявлень щодо майбутнього, перспектив розвитку України.

Книга є першою спробою викласти для навчальних цілей результати багаторічних наукових досліджень, проведених авторами. При її написанні були використані спостереження та матеріали, які автори одержали під час наукових стажувань в Кільському, Лейпцігському та Мюнхенському університетах ФРН, за що вони висловлюють щиру подяку керівництву та працівникам відповідних підрозділів названих університетів. Вони вдячні також офіційним рецензентам, усім тим, хто здійснював науково-технічну допомогу, зокрема Р. Натрошвілі та В. Суковій.

Автори з вдячністю сприймуть зауваження, поради, конструктивну критику посібника, які врахують при подальшій роботі.

Глава 1. ВИТОКИ СОЦІАЛЬНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

1. ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

За останні два десятиріччя в економічній теорії та політиці західних країн зросло значення класичних неоліберальних концепцій. Вони глибоко вкоренилися в економічній науці, не раз справляли визначальний вплив на формування економічної стратегії правлячої еліти розвинутих країн Заходу, а сьогодні, переступивши й ці межі, дедалі більше привертають увагу економістів і політиків Східної Європи, в тому числі й нових державних утворень на місці колишнього СРСР.

У чому ж полягає сучасний феномен економічного лібералізму та його продукту — соціального ринкового господарства? Яким є потенціал цих ідей у сфері економічної теорії та політики? Якими є результати неоліберальної економічної стратегії, втіленої у повоєнному розвитку ФРН, а з 80-х років узятій на озброєння більшістю високорозвинутих країн Заходу? Ці й ряд інших питань, зокрема проблема соціальних витрат («соціальної ціни») створення і функціонування сучасної ринкової економіки, сьогодні перебувають в епіцентрі гострих ідейно-політичних зіткнень в Україні. Вони привертають до себе пильну увагу з боку багатьох дослідників і політиків, які намагаються знайти безпечний або, скоріше, найменш болючий шлях через «заміновані поля» тоталітаризму до соціального ринкового господарства, здатного забезпечити гідний рівень життя людей.

У цьому розумінні досвід ФРН, де протягом вже близько 50 років, після катастрофічної поразки та економічної розрухи в результаті другої світової війни, відбувається цілеспрямований процес формування і розвитку ринкового господарства, його поступової адаптації до успішного вирішення соціальних проблем, заслуговує на найретельніший аналіз. Значення такого аналізу, безумовно, посилюється ще й тією унікальною можливістю, яку новітня історія дає досліднику, а саме: в результаті політичного об'єднання Німеччини спостерігати повторення (нехай і в

змінених умовах) неоліберального експерименту щодо трансформації тоталітарного центрально-керованого господарства в соціальне ринкове господарство тепер уже на прикладі колишньої НДР. Економічні структури останньої тривалий час вважалися зразком адміністративно-командної моделі соціалізму, що у багатьох аспектах (у тому числі й за ефективністю) перевершив своє радянське першоджерело.

Отже, проблеми, які постали перед Східною Німеччиною та іншими східноєвропейськими країнами у процесі досить болючого переходу до ринку, є близькими й зрозумілими вітчизняному дослідникові. Зайвий раз вони примушують замислитися над добре відомою сентенцією: «Немає багатих країн без ринкової економіки, але не всі країни з ринковою економікою є багатими».

Найважливіше завдання сьогодні в Україні — знайти ключ до створення не просто ринкової економіки самої по собі, а тієї системи організації ринкового господарства, яка найповніше розкривала б можливості та стимули для ефективної реалізації всього спектра суспільних потреб, зробила б наше суспільство справді багатим у результаті високопродуктивної та якісної праці і сприяла б формуванню могутньої соціальної верстви суспільства як фактора його політичної стабільності. Для цього аж ніяк не достатнім, та й неможливим, є точне перенесення чужого (навіть найкращого) досвіду на рідний ґрунт. Тому поряд з урахуванням конкретно-історичної специфіки розвитку України, особливостей її економічної системи необхідний глибокий аналіз соціально-економічних умов формування сучасного ринкового господарства в країнах Заходу, з'ясування суті його фундаментальних принципів, вивчення його основних елементів, механізмів і способів взаємозв'язку між ними. Особливого значення для нас сьогодні набуває правильне розуміння послідовності етапів і адекватних політико-економічних рішень у становленні і подальшій еволюції соціального ринкового господарства на прикладі ФРН 50—60-х років і східної частини Німеччини 90-х років.

Розпочинати, проте, слід з аналізу ідейно-теоретичних джерел концепції соціального ринкового господарства, яка розроблялася з 30—40-х років ХХ ст. у руслі економічного неолібералізму. Такий плин подій багато в чому зумовив і визначив зміст її фундаментальних принципів і положень. При цьому необхідно зазначити, що сучасний економічний неолібералізм виразно виявляє ідейну наступність з кла-

сичною ліберальною традицією XIX ст. У цьому ще раз проявляється сьгоднішній феномен А. Сміта, ренесанс його ідей про глибинний взаємозв'язок і взаємозумовленість системи приватного підприємництва, вільної торгівлі та вільних ринків з економічною свободою господарюючих суб'єктів у цілому як передумови політичних свобод і демократизації всього суспільства.

Водночас, як справедливо зазначив Ф. фон Хайек, «...те, що нині розуміють під лібералізмом, нерідко не має нічого спільного з вживанням і значенням цього поняття в XIX і на початку XX століття»¹. На жаль, у радянській економічній літературі проблема еволюції ідей економічного лібералізму, об'єктивної оцінки її різних етапів не дістала належного висвітлення.

Зміст економічного лібералізму розглядався у найзагальнішому вигляді і, по суті, ототожнювався з поняттями неолібералізму, сучасного лібералізму, неокласики та ін. Тому істотно ускладнювалося правильне розуміння співвідношення між економічною ідеологією, теорією і політикою, їх складного взаємозв'язку на різних етапах еволюції ліберально-економічної думки Заходу. Це, у свою чергу, вело до перекручених уявлень про теорії і моделі вільного, або соціального ринкового, господарства як реакційних, апологетичних за своїм характером. У кращому випадку прогресивність ідей економічного лібералізму пов'язувалася з початковим етапом боротьби буржуазії з феодальною аристократією за своє політичне панування у XVIII ст.

Насправді ж ідеологія сучасного економічного лібералізму, хоча і меншою мірою, ніж відповідні їй теорія і політика, зазнала певної еволюції, яка пройшла ряд етапів, що аж ніяк не вміщуються в традиційні схеми «прогресивності — регресивності». В даній еволюції дістали своє відображення істотні зміни в історичних, соціально-економічних, національно-державних та інших умовах реалізації ідей лібералізму, постійні спроби пристосувати його фундаментальні принципи економічної свободи до реалій XX ст. з його тенденціями зростаючого державного інтвенціонізму, монополістичної конкуренції та іншими факторами, що порушують ринкову рівновагу. Більш як двохсотрічна історія економічного лібералізму позначена і зльотами, тріумфами, і серйозними поразками, кризовими періодами, які, втім, не змогли похитнути притягальної си-

---

¹ *Hajek F. A. Liberalismus. Walter — Eucken — Institut. Vorträge und Aufsätze. Tübingen, 1979. S. 5—6.*

ли ідеї економічної свободи навіть тоді, коли вона була лише чудовою ілюзією.

Сучасний неолібералізм веде свій початок від ідей економічного лібералізму ХІХ — початку ХХ ст. Останній вихід з двох традицій. Перша сягає в глибини середньовіччя і набуває завершеного оформлення наприкінці ХVІІ — на початку ХVІІІ ст. як політичне вчення англійських вігів, котрі запропонували таку модель політичних інститутів, яка гарантувала б права і свободи громадянам Великобританії і забезпечувала б створення «уряду за законом». Цей рух пізніше перекинувся на континент, де абсолютизм зберігав свої позиції і навіть скасував до того часу більшість свобод середньовіччя.

Дана традиція, або напрям, дістали назву *«еволюційного»*, або *«класичного»*, лібералізму, який панував в Англії. Біля джерел класичного лібералізму з його центральною ідеєю свободи «за законом» стояли видатні англійські філософи й економісти Дж. Локк, Д. Юм, А. Сміт, Д. Рікардо.

Друга традиція виникла в результаті інтерпретації ідей еволюційного лібералізму у тодішній континентальній Європі. Тут трактування ліберальних інститутів у раціоналістичному і конструктивістському значенні дуже відрізнялося від ідей еволюційного лібералізму, який передбачав свідому побудову всього суспільства на ґрунті розуму. Цей напрям розвинувся з нової філософії раціоналізму Р. Декарта і досяг свого найбільшого значення й розквіту у філософії таких західноєвропейських просвітителів, як Ф. М. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза. Це був *«континентальний»*, або *«конструктивістський»*, лібералізм. На відміну від англійського, ядром даного напрямку було не чітко окреслене політичне вчення, а більшою мірою загальна духовна позиція, потреба звільнитися від усіх забобонів та ірраціональних переконань, уникнути жорсткої опіки абсолютистської монархії та церкви.

Обидві тенденції, сприйнявши додаткові імпульси від Американської та Французької революцій ХVІІІ ст., з часом тісно переплелися у складне утворення, яке дістало в ХІХ ст. назву *«лібералізм»*. Класичний і конструктивістський лібералізм мають багато спільного щодо підтримки вимог свободи совісті, слова, преси і становлять спільну опозицію авторитарним і консервативним поглядам. Більшість прихильників лібералізму виступали за свободу дій для кожного окремо і за рівність усіх людей. Проте ці поняття мали і деякі відмінності в даних напрямках.

Англійська традиція передбачала свободу кожного у значенні захисту його інтересів за допомогою закону від насильства і свавілля. Континентальна традиція ставила на перший план вимогу свободи самовизначення в суспільстві для кожної окремої соціальної групи. Втім саме англійський класичний лібералізм як найчіткіше і найзрозуміліше політичне вчення, що зуміло до того ж у подальшому органічно увібрати в себе деякі важливі риси континентальної традиції, посідав домінуюче місце у громадській свідомості європейських країн і США протягом більшої частини ХІХ ст. У руслі класичних ідей про ліберально-індивідуалістичний устрій суспільства якраз і сформувалися теоретичні джерела сучасних систем і моделей ринкового господарства.

У цьому розумінні не зайвим буде нагадати, що термін «ліберальний» поступово став набувати свого значення і почав вживатися наприкінці ХVІІІ ст. у зв'язку з використанням А. Смітом в його «ліберальному плані рівності, свободи і справедливості». Як зазначає німецький дослідник П. Ульріх, ліберальна економічна теорія А. Сміта змогла сформуватися і розвиватися тільки в результаті відділення економіки від держави внаслідок відокремлення громадянського суспільства від феодальної держави.

Розробка і розвиток моделі чистого, вільного ринкового господарства пов'язані з представниками класичної політ-економії — А. Смітом, Д. Рікардо, Дж. Міллем та ін. Центральне місце в ній займає вимога особистої свободи. Прагнення до свободи особи було вирішальним рушійним мотивом для буржуазії в боротьбі проти панування феодального абсолютизму та його бюрократії. В основі цього прагнення лежала об'єктивна потреба у розвитку системи приватної власності, приватного підприємництва, в їх очищенні від напівфеодальних пережитків, у подоланні кастовості в управлінні суспільством, жорсткої цехової регламентації виробництва, що залишилися від середньовіччя, економічного протекціонізму.

Розвиток індивідуалістично орієнтованого економічного лібералізму спирався також на загальне піднесення торгівлі і ремесел у період меркантилізму і на політичні вимоги буржуазії відносно неутручання держави у сферу економіки.

Породжена цими соціально-економічними і політичними процесами, потребами суспільного розвитку, ліберальна економічна думка увібрала в себе *основні риси класичного лібералізму*, які можна звести до такого:

- 1) відстоювання ідей природного порядку і природних прав;
- 2) підтримка політики вільної торгівлі;
- 3) заперечення будь-якого розширення сфери застосування державної влади;
- 4) розвиток автономного місцевого самоврядування і добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади.

Підсумовуючи основні характеристики класичного лібералізму, в даному зв'язку Ф. фон Хайек відзначає його в цілому антиімперіалістичну, антимілітаристську та антиінтервенціоністську спрямованість в оцінці ролі державних інститутів у суспільстві, в тому числі й у сфері економіки.

В економічному лібералізмі та у відповідній йому класичній політекономії дістало своє відображення глибоке розуміння єдності і взаємозалежності економічних, соціальних і політичних процесів. Відзначаючи цю особливість, відомий німецький соціолог Р. Дарендорф підкреслює, що застосування ідей класичного лібералізму в економічній сфері природно пов'язане з функціонуванням вільного ринкового господарства. На його думку, це той форум, де рівні права доступу та участі за наявності різних і конкурентних інтересів ведуть «невидимою рукою» А. Сміта до ще більшого добробуту для всіх. Р. Дарендорф лібералізм і ринковий капіталізм вважає невіддільним один від одного, а тому зазначає, що застосування лібералізму в соціальній сфері приводить до появи відкритого суспільства гласності, якщо під цим розуміти можливість вільного обміну поглядами, в результаті якого і формується «громадська думка». За його твердженням, класичний лібералізм був інструментом не тільки для створення ринкового капіталізму і соціальної участі, а й для розвитку того, що сьогодні називається демократією.

2. ВІЛЬНИЙ РИНОК — ВІЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

У книзі «Капіталізм і свобода» (Чикаго, 1962 р.) визначний теоретик економічного неолібералізму, лауреат Нобелівської премії з економіки М. Фрідман, продовжуючи класичну традицію і враховуючи досвід боротьби проти різних форм тоталітаризму і державного інтервенціонізму ХХ ст., досить повно розкриває надто складні взаємозв'язок і взаємозумовленість економічного устрою та розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних відносин, яку М. Фрідман розуміє насамперед як

свободу ринків, є складовою частиною свободи у широкому значенні слова і вже тому може бути самоціллю. З іншого боку, економічна свобода являє собою необхідний засіб досягнення свободи політичної. На його думку, історичний досвід свідчить про співвідношення між політичною свободою і вільним ринком цілком однозначно: не відомо жодного суспільства, що існувало коли-небудь і де-небудь, яке вирізнялося б більшим ступенем політичної свободи і водночас не користувалося б для організації значної частини економічної діяльності якоюсь подобою вільного ринку.

Ринкове господарство у чистому вигляді базується на самостійній відповідальності та свободі економічних дій індивідуумів. У цій моделі господарюючі суб'єкти можуть повною мірою задовольнити свої потреби, якщо держава не втручається у вільну гру ринкових сил. Відповідно до уявлень класичного економічного лібералізму кожний докладає свою робочу силу там, де одержить найбільшу плату за свою працю, а кожний капіталіст вкладає свій капітал туди, де одержить найбільший відсоток прибутку.

У класичній моделі ринкового господарства панує повна свобода споживача, яка означає свободу у виборі пропонуваного на ринку товарів та послуг відповідно до бажань споживачів і їх готовності заплатити за них необхідну ціну. В чистому вигляді модель ринкового господарства базується на його підпорядкуванні «суверенітету споживача», внаслідок чого виробництво регулюється перевагами споживачів, а їх попит визначає вид, обсяг і якість необхідної продукції. Тому для А. Сміта споживання є єдиною метою виробництва. При цьому ринку якраз і відводиться найважливіша роль в управлінні попитом і пропозицією цін.

На думку М. Фрідмана, доки зберігається реальна свобода взаємообміну, головна особливість ринкової організації економічної діяльності полягає в тому, що у більшості випадків вона не дозволяє одній особі втручатися в діяльність іншої. Споживача захищає від примусу з боку продавця наявність інших продавців, з якими він може укласти угоду. Продавця захищає від примусу з боку споживача наявність інших споживачів, яким він може продати свій товар. Ринок все це здійснює неупереджено і без будь-якої центральної влади.

У моделі ринкового господарства «нормальна» реакція учасників (агентів) відіграє підпорядковану роль. Це означає, що виробник у разі підвищення цін на свою про-

дукцію починає більше виробляти, а у споживача при падінні ціни на ту чи іншу продукцію зростає попит на неї. Така модель дає підстави для досить поширеного ще й сьогодні мислення категоріями економічної рівноваги. Відповідно до цього мислення виробники й споживачі в своїх реакціях на зміни обсягів продукції стурбовані лише збереженням економічної рівноваги, за якої пропонувані обсяги дорівнюють попиту: кожна пропозиція, за законом Сея, створює свій власний попит.

Класична модель ринкової економіки виходить з припущення, що за досконалої конкуренції регулювання господарських зв'язків за допомогою ринку гарантує господарюючим суб'єктам одержання більшого економічного ефекту, а суспільству — вищий рівень добробуту, ніж за будь-яких спроб державного втручання в ринкові відносини й механізми.

Саме до такого результату приводить дія стихійних ринкових сил як суми індивідуальних рішень про ринкові ціни. У цьому зв'язку досягнення добробуту залежатиме від того, наскільки ринок та його механізми відповідають умовам досконалої конкуренції, в результаті якої ціноутворення може відбуватися без будь-якого державного втручання у вільну гру попиту та пропозиції. У цій грі ринкових сил вирішальне слово у визначенні кількості та якості продукції належить споживачеві, який тим самим сприяє оптимальному розподілу обмежених виробничих факторів. Таким чином, у класичній моделі ринкової економіки мета індивідуальних товаровиробників — максимізація прибутку — збігається із загальноекономічною метою найкращого забезпечення людей матеріальними і духовними благами.

Зрозуміло, що описана модель вільного ринкового господарства, як і будь-яка модель взагалі, має певні спрощення і схематичність. Проте вони аж ніяк не характерні для поглядів класиків економічного лібералізму. Проповідуючи культ вільних ринків як найбільш ефективної саморегульованої системи організації економічного життя суспільства, представники класичної школи добре усвідомлювали і передбачали певні межі у вільній грі ринкових сил. Розширити їх могла б цілеспрямована економічна політика держави, але така, яка проводилася б за допомогою ринкових підойм. Так, А. Сміт, будучи переконаним у недоторканності ринкових механізмів для державної влади, водночас припускав виконання урядом трьох головних завдань:

захист населення від насильства й агресії з боку інших незалежних суспільств;

захист кожного члена суспільства від несправедливості та пригноблення з боку будь-якого іншого члена суспільства;

проведення певних суспільних робіт і створення певних суспільних інститутів, які ніколи не утримувалися б і не використовувалися б в інтересах будь-кого окремо або в інтересах вузької групи осіб.

Кожне з цих завдань виникає лише тому, що ринок не спроможний з ними справитися. Проте, якщо перші два завдання — звичайні для будь-якого суспільства (як у минулому, так і нині), то третє, пов'язане з функціонуванням суспільного сектора економіки, є видатним передбаченням А. Сміта, яке набуло свого подальшого розвитку. Як слушно зауважував М. Фрідман, сьогодні мільйони вчителів, листонош, пожежників, водіїв громадського транспорту та інші представники тисяч різних професій службовців, навіть не усвідомлюючи цього, спираються у своїй повсякденній діяльності на ідеї А. Сміта.

Водночас, на відміну від сучасних ідеологів державного інтервенціонізму, класики економічного лібералізму вразно бачили небезпеку, що криється у наданні урядом переваг одному сектору економіки за рахунок інших. Тому А. Сміт писав не стільки про державне втручання в економіку, скільки про державну політику переваг і обмежень за допомогою ринкових механізмів, застосування тарифів замість квот, податків — замість заборони і прямого контролю, цінового розподілу ресурсів — замість їх розподілу за вказівками і розпорядженнями та ін. Тим самим А. Сміт, незважаючи на свій прагматизм і гнучкість відносно ролі держави в економіці, завжди дотримувався принципу, відповідно до якого недосконалі ринки звичайно є більш дієздатними у вирішенні економічних проблем, ніж недосконалі уряди.

Таким чином, вільний ринок не заперечує потребу в уряді, що встановлював би загальні «правила гри» і забезпечував би їх додержання як неупереджений арбітр. Проте ринок, за словами М. Фрідмана, різко звужує коло питань, які треба вирішувати політичними засобами, і зводить до мінімуму необхідність прямої урядової участі в грі. Розширення такої участі лише перекидає реальну картину економічної поведінки господарюючих суб'єктів, обмежує їхню свободу вибору і аж ніяк не свідчить про привнесення елементів свідомого регулювання у природні ринкові про-

цеси, що спонтанно розвиваються, як стверджують соціалісти всіх напрямів і прихильники кейнсіанського макроекономічного аналізу.

Навпаки, з позицій класичного лібералізму генезис вільних ринків, їх хаотичний розвиток в умовах досконалої конкуренції вперше створюють передумови і можливості справді усвідомленого прийняття господарюючими суб'єктами рішень, а не сліпого їх підпорядкування урядовій політиці, волі держави, які завжди є певним відбитком суб'єктивізму, інтересів тих чи інших соціальних груп і верств і тому не стільки коригують недоліки ринку, скільки посилюють у кінцевому підсумку хаос в економічному житті суспільства.

На думку Ф. фон Хайека, людина була не досить розумна і сьогодні ще недостатньо розумна, щоб зрозуміти, що з нею відбувається. Тому вчений підкреслює вирішальне значення ринку і цін, утворених у результаті конкуренції. Завдяки їм стало можливим для індивідуумів пристосуватися до оточуючого світу, який постійно змінюється і якого вони ніколи безпосередньо не знали. Так спонтанно зі складної сукупності взаємозв'язків, яку ніхто не зміг би передбачити або свідомо створити, виник саморегулюючий лад.

6200
Головне в розкритті суті і механізму саморегуляції ринкової економіки полягає в розумінні цін як постійно змінюваних сигналів, імпульсів, за якими орієнтуються і приймають економічні рішення індивіди. Однак таке розуміння ролі цін і вільного ціноутворення тривалий час тушувалось, як вважає Ф. Хайек, трудовою теорією вартості. Він піддав різкій критиці висловлювання рикардіанця Джона Ст. Мілля і К. Маркса, які «ніколи не могли зрозуміти ринок, оскільки вважали, що ціни є результатом передуючих ринкових подій; лише тоді, коли ми зрозуміємо, що функція ціни полягає в тому, щоб сказати людині, що вона повинна робити, ми почнемо пізнавати функціонування ринкової економіки»¹.

Зрозуміло, трудова теорія К. Маркса з різних причин (в тому числі через догматичні тлумачення її протягом тривалого часу після смерті Маркса) навряд чи може претендувати на задовільний опис всієї картини сучасної ринкової економіки і вільного ціноутворення (до речі, сьогодні воно також далеко не вільне). Ця теорія відіграла важливу роль у пізнанні закономірностей поєднання та вико-

¹ Hajek F. A. Op. cit. S. 9.

ристання факторів виробництва, особливо на домонополістичній стадії капіталізму, в умовах вільної конкуренції, коли істотне значення мала жива праця як основне джерело створення матеріальних благ.

Цікавим і парадоксальним, однак, і тут є те, що марксистська трудова теорія вартості і заснована на ній теорія додаткової вартості, яка веде до заперечення капіталістичної приватної власності на засоби виробництва, виступає, на думку дослідників економічного неолібералізму, безпосереднім продовженням теорії власності Локка. Отже, по суті, К. Маркс та інші соціалістичні теоретики наслідували традиції радикальної інтерпретації теорії природних прав. Іншими словами, марксисти і неоліберали, маючи загальні теоретичні витoki в класичному лібералізмі, опинилися згодом по різні боки барикад не лише в ідейній полеміці, а й у спробах на практиці реалізувати свої версії та уявлення про еволюцію вільного ринкового господарства.

Перших випробувань економічні ідеї і концепції класичного лібералізму з їх моделлю вільної ринкової економіки зазнали у другій половині XIX ст. Саме в цей період на арену економічного життя капіталістичного суспільства вступають монополії. Будучи породженням природної логіки розвитку ринкових відносин, конкуренції, що привела до концентрації та централізації капіталу, вони одночасно крили в собі загрозу всьому ладу вільного ринкового господарства і, врешті-решт, призвели до підриву його класичної моделі.

3. ЕКОНОМІЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ І ТЕОРІЯ ГРАНИЧНОЇ КОРИСНОСТІ

Фундаментальний принцип старого економічного лібералізму, згідно з яким наявність приватної власності, вільного підприємництва сама по собі забезпечує безперешкодне функціонування конкурентних ринків і вільне ціноутворення, виявився суттєво порушеним. Потрібні були нові підходи та дослідження, в яких акцент переносився б з вивчення загальних умов формування ринкового господарства, економічної рівноваги на аналіз особливостей конкуренції і тенденцій в ціноутворенні в умовах монополії, впливу зовнішніх факторів економічного розвитку.

На зміну класичній політекономії приходить неокласична економічна теорія, яка намагалася розвивати ідеї економічного лібералізму в нових історичних умовах. Вона

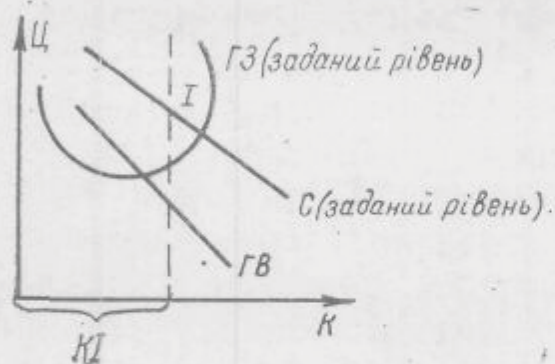

Рис. 1. Модель гомогенної монополії О. Курно

взяла на озброєння теоретичний апарат школи граничної корисності з уявленнями про досконалий ринок, досконалу конкуренцію і монополію О. Курно, У. Джевонса, Г. Штакльберга, з розумінням ними позитивних ефектів ринку і конкуренції.

Відповідно до позиції школи граничної корисності не становить наукового інтересу

питання, яким способом і наскільки ринок повинен задовольнити потреби споживачів, хто, в якій кількості і з якою якістю зможе подолати існуючий чи очікуваний товарний дефіцит. У. Джевонс, що вперше прийшов до думки про «досконалий ринок», передбачає наявність одного товару і однієї ціни. Згідно з його «законом байдужості» при досконалій гомогенності (однорідності) товару кожний покупець абсолютно «байдужий» відносно пропонованих на ринках продуктів праці.

Незважаючи на цілком нереалістичні передумови (тріада «один товар — одна ціна — один ринок» виключає диференційоване задоволення потреб; на ринку, взятому поза часом, метою і простором, не може бути ніякого товару і ніякої ціни), уявлення про досконалий ринок тривалий час чинили вплив на розвиток економічної теорії й особливо на позитивне розуміння конкуренції.

Інтерпретація з позицій школи граничної корисності ринкових форм (особливо монополії і досконалої конкуренції) була такою ж спірною, як і передумови, з яких виводилися певні результати: або ці передумови спочатку не називалися, або результати розглядалися як такі, що відповідають передумовам як реальним відносинам.

Науковий інтерес в дослідженні відносин економічного панування, дещо односторонньо спрямований на аналіз монополії, стосується ранніх уявлень про рівновагу конкуренції О. Курно. Пов'язана з його основними поглядами неокласична економічна теорія справді вводить у науковий аналіз поняття диференційованого продукту і споживацьких переваг, однак під монополією розуміє абсолютну і гомогенну монополію О. Курно, модель якої зображена вище.

У позапросторовій і позацільовій моделі монополії О. Курно панує рівновага: всі товари гомогенні, тобто то-

вари одного виду продаються за єдиною (стандартною) ціною, і всі товари абсолютні, отже, відсутня будь-яка конкуренція взаємозамінних товарів (конкуренція на інших ринках), якої міг би остерегатися монополіст. У моделі крива попиту (С), яка ідентична кривій продажів, здійснених монополією, визначає одночасно і криву граничної виручки (ГВ) (гранична виручка дорівнює ціні, досягнутій з продажем останньої одиниці товару). Монополія зупиняється на такій кількості товарів (К1), за якою крива граничних затрат виробництва (граничні затрати виробництва дорівнюють витратам виробництва останньої одиниці товару) відповідає кривій граничної виручки. Ціна (Ц), позначена на кривій попиту в точці перетину її вертикальною лінією вище кривої граничного продажу, є монопольною ціною або так званою «точкою Курно».

Оскільки в цій моделі рівень витрат (крива) і рівень продажу (крива) задані заздалегідь, то можливість маневру для монополії, як і для «досконалих конкурентів», обмежена. Так, прагнучи до максимізації прибутку, монополія повинна погодитися з ціною, за якою кількість товарів відповідає рівності між граничними затратами виробництва і граничною виручкою (ГЗ-ГВ). В моделі функції підприємця зводяться до простих реакцій, а поле діяльності обмежується пошуком граничних витрат, з тим щоб механічно відповісти на імпульси, задані відповідністю граничних затрат і граничної виручки.

Насправді ж монопольна ціна в дусі рівновагової моделі монополії О. Курно не може існувати вже хоча б тому, що попит і витрати не є постійними величинами. Як параметри підприємницької діяльності вони можуть регулюватися в інтересах монополії. Для представників школи граничної корисності «досконала конкуренція» не має будь-якого відношення до конкуренції в загальноприйнятому розумінні, коли зміни в цінах і обсягах виробництва чинять дійовий вплив на попит і пропозицію.

Абстрактний характер даної моделі конкуренції проявляється в тому, що ціна є заданою величиною і її не можуть змінити ні попит, ні пропозиція. Підприємства можуть варіювати лише обсяги вироблюваної продукції, поставляти на ринок таку кількість конкурентного товару, яка не веде до зміни існуючих цін.

В цій досить поширеній ще й сьогодні моделі рівноваги свобода конкуренції не одержує свого розвитку, оскільки тут ціна та якість є заданими, а сучасні засоби й інструменти політики реалізації (наприклад, реклама, різні умо-

ви розрахунків і поставок) не беруться до уваги. Парадоксальним у даному випадку є те, що представники школи граничної корисності як досконалу конкуренцію оцінюють такий стан рівноваги, за якого насправді неможливий будь-який вид конкуренції, і монополії, таким чином, взагалі не зазнають ніякої конкуренції.

Насправді монополії мають важливі підйоми управління, впливу на реальний хід економічних процесів, але вони не мають необмеженої влади. З одного боку, монополії завдяки свободі інвестицій, ціноутворення і варіювання витратами виробництва мають значно більше економічне і політичне поле діяльності, ніж в моделі монополії О. Курно. Однак, з іншого боку, реальна монополія при зростанні прибутку повинна рахуватися з посиленням тиску на витрати виробництва у зв'язку з вимогами профспілок про підвищення заробітної плати. Крім того, монополія не може нескінченно утримувати штучну монопольну ціну, бо це безпосередньо призведе до переорієнтації клієнтів (замовників продукції) на інші ринки, де існує конкуренція на взаємозамінні товари, внаслідок якої можна досягти прийняттого для споживача рівня цін.

Таким чином, первісна неокласична модель досконалого ринку, досконалої конкуренції і монополії, хоч і виявилася кроком уперед у розумінні важливих закономірностей функціонування ринкових механізмів в умовах монополії, однак не змогла адекватно відбити й пояснити реальні економічні процеси й суперечності. Вони підірвали на порозі ХХ ст. фундаментальні принципи класичного лібералізму з його системою природних прав і свобод, приватною власністю, конкурентними ринками, ціновою рівновагою як результатом вільної гри попиту та пропозиції.

Зрозуміло, сучасний світ з його постіндустріальною економічною системою — це вже не світ класичного лібералізму. Нові проблеми вимагають нових відповідей. Однак і сьогодні, як і раніше, животворною залишається ідея вільного суспільства з її неспростовними цінностями і принципами ліберального устрою, на які повинні орієнтуватися і пошуки вирішення сучасних проблем.

4. КРИЗА ТРАДИЦІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

Стійке падіння впливу ідей старого лібералізму, незважаючи на спроби їх реанімації в душі неокласичної економічної теорії, збіглося з початком першої світової війни і тривало аж до другої світової війни. Довір'я до лібераль-

ної ідеї саморегулюючого економічного ладу було підірвано насамперед з об'єктивних причин соціально-економічного характеру, таких як концентрація виробництва і відповідно концентрація економічної і політичної влади, монополізація ринків, світові кризи та ін.

Вагомий внесок у розхитування устоїв класичного лібералізму внесли представники нової історичної школи в Німеччині (Г. Шмоллер, Г. Шьонберг, Л. Brentano та ін.). У цьому зв'язку досить згадати їх знаменитий методенштрайт (спір про метод), критику постулатів класичної політекономії про збіг приватних і суспільних інтересів, про невтручання держави в економіку тощо.

Традиційна ліберальна економічна думка не змогла вирішити ряд проблем, що виникли у сфері теорії та економічної політики. Послідовники класичного лібералізму, включаючи і родоначальників неокласичної теорії, так і не змогли своєчасно усвідомити реалії кінця XIX ст. Вони не звернули увагу на те, що логіка прородного розвитку вільного ринкового господарства створює передумови для його самознищення, що ринок вільної конкуренції потребує захисту від самого себе. Прихильники класичного лібералізму були надто стурбовані (у дусі класичної традиції та економічної романтики) проблемою державного інтвенціонізму і, по суті, не помітили наростаючу тенденцію до монополізації господарського життя, яка і без протекціоністської політики держави істотно обмежила конкуренцію, вільний доступ на ринки.

Інша теоретична проблема, з якою не впорався класичний лібералізм, полягала в тому, що він традиційно розглядав усі три основні фактори виробництва — працю, землю, капітал — як рівнозначні та гомогенні. Між тим цілком очевидно, що зміни у змісті та характері праці мають свою особливу специфіку, пов'язану насамперед з важливими соціальними наслідками, до яких ці зміни призводять. На різних рівнях соціальні проблеми як проблеми особистості в її взаємовідносинах із суспільством залишалися практично поза полем зору старого лібералізму. Соціальне законодавство розглядалося як таке, що перекручує й ускладнює ринкові відносини.

Таким чином, у результаті кризи класичного лібералізму в центрі ідеологічних і теоретичних дискусій стали два головні завдання — забезпечення і підтримка конкурентного ладу ринкової економіки в умовах монополізації господарського життя, а також гостра необхідність вирішення соціальних проблем, які породжуються дією ринкових сил.

Світова економічна думка запропонувала три шляхи розв'язання цих завдань, подані трьома основними напрямками в теорії та соціальній практиці: *марксизмом* (соціалістичне центрально-кероване господарство), *кейнсіанством* (державне макроекономічне регулювання змішаної економіки) і *неолібералізмом* (соціальне ринкове господарство). Якщо перші два напрями в пошуках виходу з кризи традиційного лібералізму спиралися (нехай різною мірою і з різних позицій) на ідеологію державного втручання в економіку, то представники нового лібералізму бачили в такому втручанні (і не без підстав) небезпеку посилення тоталітарних тенденцій, встановлення диктатури. Прямий «шлях у рабство» вбачав у цьому Ф. фон Хайек. Нагадаємо, що під такою промовистою назвою він видав у Лондоні (1944 р.) книгу, яка до цього часу привертає увагу дослідників. Неоліберали зробили спробу гальванізувати внутрішні потенції ринкового господарства в реалізації соціальних цілей і тільки у цьому контексті розглядали можливі та необхідні зусилля державної влади. Вони на відміну від старого лібералізму виходили з того, що дієздатний конкурентний лад не виникає сам по собі, а є результатом справжньої творчої роботи; держава повинна створювати і підтримувати цей лад.

Однак на шляху реалізації ідеї, на думку більшості неолібералів, постав соціалізм, який прийшов на зміну лібералізму як «прогресивна» доктрина. «Ліберальна економічна система,— зазначає в цьому зв'язку німецький дослідник П. Ульріх,— зазнала повного провалу під ударами радикальних соціалістичних і комуністичних рухів, які розвивалися з другої половини ХІХ ст.»¹ Вони, на думку вченого, призвели до першої світової війни, результатом якої став прихід комуністів до влади.

В період між двома світовими війнами дискусії велися вже головним чином між соціалістами і консерваторами, які, хоч і з різних причин та з різними цілями, виступали за розширення державного втручання в економіку. Економічні проблеми, що загострилися, безробіття, дестабілізація валютно-грошового обігу вимагали, здавалося, пильнішого контролю за економікою з боку держави і вели до відродження протекціонізму та інших заходів щодо захисту національних ринків. Наслідком цього стало стрімке зрос-

---

¹ Ulrich P. Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft. Bern; Stuttgart, 1986. S. 93—94.

тання державної бюрократії, яка зосередила у своїх руках величезну владу. Ці тенденції виразно виявилися вже в перше десятиліття після першої світової війни і ще більше посилювалися в роки «великої депресії», після краху американської банківської системи в 1929 р. Остаточна відмова від золотого стандарту і повернення Англії до політики протекціонізму в 1931 р. відзначили кінець вільного ринкового господарства.

Після другої світової війни тимчасове пожвавлення ліберальних ідей було пов'язане, з одного боку, з усвідомленням того, що всі тоталітарні режими неминуче ведуть до придушення вільного ринку, а з іншого — з розумінням того факту, що саме численні перешкоди, які насаджувалися в міжвоєнний період у світовій торгівлі, сприяли виникненню економічної депресії.

Водночас було б неправильно, на наш погляд, розглядати виникнення неолібералізму і поширення його ідей лише як реакцію на центрально-кероване примусове господарство періоду війни та перших післявоєнних років на Заході або як відповідь на «соціалістичний експеримент» у СРСР та інших східноєвропейських країнах. Навряд чи можна визнати задовільною у з'ясуванні суті неолібералізму і спробу розглядати початкові кроки в галузі соціальної політики у другій половині XIX ст. як «нову» форму лібералізму.

Насправді, зазначають німецькі теоретики Ф. Хайек, Г. Зібер, О. Тухтенфельдт, Г. Вільгеродт у передмові до 12-го видання вибраних праць В. Репке, неолібералізм багато в чому виявився підсумком тривалої ідейної полеміки навколо проблем, породжених системою природного порядку і послідовним державним втручанням в економіку. Пов'язані з ними недоліки економічного розвитку — чи йдеться про невирішеність соціальних питань, про коливання кон'юнктури, захоплення ринків, чи про послідовну політику «інтервенціоністської спіралі» — були визнані такою ж небезпекою, як і колективізм.

Таким чином, неолібералізм був покликаний перебороти як недоліки самого ринкового господарства, так і руйнівні для нього наслідки державного втручання.

Запитання для обговорення і самоконтролю

1. Чим пояснюється необхідність вивчення та використання досвіду соціального ринкового господарства?

2. Назвіть основні риси класичного лібералізму. Які теоретичні витоки становлять його основу?

3. Кому належить розробка моделі чистого, вільного ринку?
4. Чи є, на Ваш погляд, взаємозв'язок між економічним устроєм та умовами розвитку суспільства в цілому?
5. Чим відрізняється класична модель ринкової економіки від неокласичної? Розкрийте суть механізму саморегуляції ринкової економіки.
6. Проаналізуйте спільність і відмінності в поглядах на ринкову економіку неолібералів і марксистів.
7. Поясніть історичні умови, що спричинили появу ідеї досконалого ринку. Чому ця ідея пов'язана з теорією граничної корисності?
8. Назвіть об'єктивні причини виникнення неолібералізму.

Глава 2. НЕОЛІБЕРАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

1. СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВНИХ ШКІЛ

Визначаючи, з одного боку, шляхи усунення недоліків самого ринкового господарства, а з іншого, руйнівні для нього наслідки державного втручання, а також підкреслюючи відмінність між старим і новим лібералізмом, німецький дослідник А. Рюстов у 1932 р. вводить поняття «ліберального інтервенціонізму» на противагу «абсолютній безсистемності» тодішньої соціально-економічної практики. Він розумів під цим терміном державне «втручання... не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для прискорення природного процесу розвитку». Ще раніше, в 1929 р., подібні ідеї в загальному вигляді висловив у своїй статті «Державний інтервенціонізм» один із родоначальників неолібералізму В. Репке.

В цьому розумінні правильно розпочати розгляд генезису неолібералізму на прикладі становлення теоретичних поглядів представників трьох основних груп економістів, які продовжили розвиток ліберальної традиції ще в першій третині ХХ ст.

До найбільшої групи неолібералів можна віднести Е. Кеннана і його учнів із Лондонської школи економіки (Т. Грегорі, Л. Роббінс, Ф. Бенхем, У. Хатт, Ф. Пейш). Починав Е. Кеннан як історик, потім, однак, став блискучим знавцем класичної політичної економії і викладав її в Лондонській школі економіки з 1907 по 1926 р. Його наступником став Л. Роббінс, теоретичні погляди якого склалися більшою мірою під впливом австрійської школи граничної корисності, ніж англійської традиції А. Маршалла та його послідовників.

Л. Роббінс відомий насамперед своєю досить пошире-

ною неокласичною інтерпретацією предмета економічної науки, центральною проблемою якої, на його думку, є розподіл (аллокація) обмежених ресурсів між альтернативними цілями. За Л. Роббінсом, економічна наука цілком нейтральна стосовно цілей; вона може досліджувати лише засоби, а будь-який зв'язок між економікою і політикою у науковому відношенні неспроможний. Виступивши в 30-ті роки з позицій класичного економічного лібералізму проти кейнсіанської програми посилення державного втручання в економіку, Л. Роббінс висунув теорію економічного циклу, згідно з якою основна причина криз полягала в нестачі збережень.

Пізніше, під впливом наростання процесів воєнно-економічного регулювання в роки війни, а також в результаті безпосередньої участі в першій післявоєнній час в заходах англійського уряду щодо націоналізації ряду галузей промисловості Л. Роббінс частково переглянув свої досить жорсткі довоєнні погляди на роль держави в економіці, чим викликав незадоволення з боку деяких економічних лібералів із школи Л. Мізеса — Ф. Хайєка. Визнавши доцільність певного впливу держави на економіку з метою підтримання ринкового механізму, Л. Роббінс, проте, вважав необхідним зберегти за цим механізмом функції основного регулятора господарської діяльності. Він приходить також до висновку, що класики економічного лібералізму не були беззастережними прихильниками політики природного порядку, їм властиве соціальне бачення світу, в чомусь напрочуд близьке сучасним уявленням представників неолібералізму про соціальну еволюцію ринкового господарства.

Друга група неолібералів утворилася з Віденського гуртка Л. фон Мізеса. Глава цього гуртка, виходячи з традицій австрійської школи, в 1919 р. працею «Нація, держава, господарство» почав створювати закінчену картину ліберального способу думок. Потім, у 20-ті і 30-ті роки Л. Мізес продовжив розвиток своїх ідей оригінальними публікаціями в Інституті міжнародних досліджень у Женеві та Нью-Йорку.

В знаменитих семінарах Л. фон Мізеса брали участь М. Браун, Ф. Махлуп, О. Моргенштерн, Р. Стрігл, Г. Хабелер, Ф. фон Хайек та інші, які стали згодом видатними теоретиками неолібералізму. Будучи одним із останніх представників австрійської школи, Л. Мізес привніс дух її маржиналістських концепцій в ідеї економічного лібералізму, зберігши, тим самим, її вплив і на сучасну економічну дум-

ку. Його дослідження вирізнялися значно більшим акцентом на вивченні всіх економічних явищ з суб'єктивної точки зору окремих господарюючих агентів. Л. фон Мізес і його учні надавали величезного значення фактору часу в економічних процесах і послідовно утверджували застосування суб'єктивно-маржиналістського підходу до аналізу не лише ціноутворення, а й економічного циклу і порушень грошового обігу.

Нове покоління представників неоавстрійської школи, що з'явилося в США в 40-ві роки під безпосереднім патронажем Л. фон Мізеса, відкидає теорії загальної рівноваги, математичну економіку і економетрику, а також економічне прогнозування як інструмент управління народним господарством. Більше того, вони відмовляються від ортодоксального аналізу рівноваги і зосереджують свою увагу головним чином на аналізі процесу конкуренції, що веде до рівноваги, а не на особливостях кінцевого рівноважного стану. Цією характерною рисою свого аналізу вони, можливо, більше зобов'язані учневі Л. фон Мізеса — Ф. фон Хайеку, ніж самому вчителю. Саме з цих позицій Л. Мізес і Ф. Хайек взяли участь у знаменитій дискусії середини 30-х років, яка розгорнулася між ними і О. Ланге, Г. Дікінсоном, А. Лернером та іншими вченими про можливості раціонального господарювання за соціалізму. Останні не виключали таку можливість, вважаючи, що поняття вільного підприємництва втратило свій справжній зміст і повинно бути доповнене свободою державного підприємства та високим ступенем контролю за виробництвом, спрямованим проти спекуляції, на часткову націоналізацію і посилення ролі фінансових органів. Л. Мізес і Ф. Хайек, навпаки, відстоювали тезу про логічну і практичну нездійсненність соціалізму, його первісну економічну неефективність та нераціональність. При цьому Л. фон Мізес ще раніше, у 1922 р., у своїй праці «Соціалізм: економічний і соціологічний аналіз» доводив, що соціалістичні суспільства ніколи не будуть спроможні забезпечити раціональний розподіл ресурсів через відсутність правдивої системи цін, котра можлива лише за умов вільного ціноутворення на конкурентному ринку.

Після еміграції Л. фон Мізеса до США у 1940 р. навколо нього там також утворився гурток інтелектуалів, які поділяли ідеї австрійського лібералізму. Ця доконечна, за словами відомого американського історика економічної думки Б. Селігмена, форма індивідуалізму й економічного лібералізму вплинула не тільки на лондонську школу, а й

на третю групу неолібералів, що склалася у Чиказькому університеті.

Чиказька школа неолібералізму, що стояла дещо окремо, пов'язана, насамперед, з іменами Ф. Найта і його знаменитих учнів — Г. Саймонса, Дж. Стіглера і М. Фрідмана. Один із засновників чиказької школи в політекономії Ф. Найт був послідовним американським неокласиком. Водночас він вирізнявся індивідуальним підходом до вирішення ряду проблем, піддавав гострій критиці погляди представників інституціоналізму, кейнсіанства і навіть багатьох прихильників неокласичного напрямку за однобічність, догматизм, практицизм. Маючи значні знання в галузі філософії, теології, соціальних наук, Ф. Найт висловив ряд цікавих думок щодо вічних проблем економічної теорії, дав своє тлумачення предмета і методу політекономії, її основних категорій з позицій інтуїтивного пізнання. Проте економічна теорія у Ф. Найта, за оцінкою Б. Селігмена, перетворилася «у грандіозну вправу у чистій абстракції», стала своєрідним «економічним абстракціонізмом».

Саме з того часу теоретичні розробки чиказької школи вирізняються високим ступенем абстракції, широким використанням формально-логічного, математичного апарату, що наочно проявляється і сьогодні у дослідженнях одного із помітних сучасних її представників — Р. Лукаса, автора концепції «раціональних сподівань». Деякі фундаментальні основи цієї сучасної неокласичної концепції склалися безпосередньо під впливом неоліберальних поглядів Ф. Найта, чия висока наукова репутація була загально визнаною уже після публікації у 1921 р. однієї з перших його оригінальних праць «Ризик, невизначеність і прибуток».

У цій праці було здійснено оригінальне розмежування між ризиком, який піддається розрахунку і страхуванню, і невизначеністю, що не піддається страхуванню, а також встановлено зв'язок розмірів прибутку з невизначеністю. Саме у період 20—30-х років, котрий уже суттєво відрізняється від умов вільної конкуренції, починають діяти сили невизначеності. Звідси, на думку Ф. Найта, випливає необхідність вивчення обмеженої конкуренції, динаміки, а значить, і поведінки підприємця, котрий бере на себе ризик незабезпеченого ринком виробництва. Прибуток підприємця у такому розумінні виступає як плата за невизначеність і ризик капіталовкладень.

Дослідження проблем обмеженої, недосконалої конкуренції знайшло свій подальший розвиток у відомій праці Ф. Найта 1935 р. «Етика конкуренції». Багато в чому во-

на відобразила розгорнуту Ф. Найтом у 1930 р. цілу кампанію проти теорії капіталу австрійської школи, кампанію, покликану довести, що капітал неможливо визначити за допомогою поняття «період виробництва», як вважали, наприклад, Л. Мізес і Ф. Хайек, і що швидкість обороту капіталу ні в якому разі не є оборотом «очікування» відкладеного на невизначений час випуску продукції.

У подальшому естафету глави чиказької школи прийняв учень і послідовник Ф. Найта — М. Фрідман, з науковим авторитетом якого пов'язаний монетаристський напрям у неолібералізмі. Завдяки М. Фрідману ідеї економічного лібералізму охопили і сферу грошового обігу, монетарної політики, які протягом тривалого часу лишалися об'єктом жорсткого державного контролю і регулювання.

Розглянуті три групи економістів, котрі розвинули ліберальну традицію на початку ХХ ст., заклали фундаментальні основи сучасного неоліберального способу мислення. Так, якщо лондонська школа неолібералізму Е. Кеннана — Л. Роббінса робила сучасним класичне трактування завдань і цілей економічної науки, функціонування ринкових механізмів в умовах обмеженості ресурсів, то неоліберали з Віденського гуртка Л. фон Мізеса — Ф. фон Хайека поєднали маржиналістські принципи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією, що надало їй ще більшої суб'єктивістсько-психологічної спрямованості і зробило можливим зосередити увагу на аналізі умов і самого процесу конкуренції.

В свою чергу, чиказька школа Ф. Найта — М. Фрідмана, також досліджуючи особливості недосконалої конкуренції, головну увагу звернула на поведінку господарюючих суб'єктів за умов невизначеності, ризику, інфляційних сподівань, відкривши при цьому шлях монетаристській інтерпретації сучасного неолібералізму. Представники цих трьох груп неолібералів були одностайні в розумінні дисфункцій ринку і тих загроз для нього, котрі приховувалися в монополізації економіки і державному інтервенціонізмі. Проте вони були ще далекі (виключаючи, можливо, Л. Роббінса і Ф. фон Хайека) від усвідомлення необхідності втручання держави в економіку з метою підтримки конкурентного ладу і соціальної переорієнтації ринкового господарства.

2. ФОРМУВАННЯ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ У НІМЕЧЧИНІ

Вирішення цих завдань випало на долю німецьких неолібералів, які у період між двома світовими війнами безпосередньо зіткнулися з гострими соціальними наслідками самозруйнування ринкового господарства, тоталітарною диктатурою фашизму, з виникненням, розвитком і цілковитим крахом центрально-керованої примусової економіки. У Німеччині на початку 30-х років також можна виділити як мінімум три групи неолібералів, кожна з яких внесла свій помітний вклад у з'ясування можливості анти-тоталітарної і соціальної еволюції системи вільного підприємництва, в теорію і практику соціального ринкового господарства.

Найстарішу групу німецьких неолібералів очолили В. Репке і А. Рюстов. Група склалася в еміграції у Стамбулі після приходу нацистів до влади, зазнала значного впливу ідей і поглядів Л. фон Мізеса. Найважливішою заслугою цієї групи економістів стала розробка загальних основ і пріоритетів теорії і політики неолібералізму, аналіз його соціальних функцій і специфіки на відміну від економічної платформи класичного лібералізму, зокрема теорії природного порядку. Особлива увага приділялася питанням теорії економічного ладу й економічної політики, розмежуванню і взаємозв'язку цих понять.

Економічний лад суспільства, за В. Репке, покликаний розв'язати дві головні проблеми: по-перше, забезпечити надійно функціонуючий господарський порядок, у межах якого правильно визначалося б, що, коли, в якій кількості та яким способом має бути вироблене; по-друге, забезпечити економічні умови і стимули, котрі спонукали б людей до продуктивної праці, до створення максимальної кількості благ і послуг найвищої якості¹. Саме на це має бути спрямована економічна політика держави, котра, з одного боку, підтримувала б загальні принципи й умови господарювання, а з іншого — за допомогою фінансово-податкових важелів стабілізуюче впливала б на хід економічних процесів. Найбільш адекватно цим вимогам відповідає, на думку В. Репке, конкурентний лад ринкового господарства і відповідна йому економічна політика.

Друга група сформувалася навколо В. Ойкена і Ф. Бьо-

---

¹ Röpke W. Die Ordnung der Wirtschaft. Frankfurt a. Main, 1948. S. 9—10.

ма у Фрайбурзькому університеті. На відміну від В. Репке і А. Рюстова, вони розпочинали як самостійні дослідники, зрештою залучили чимало наукової молоді. У результаті виникла фрайбурзька школа неолібералізму. Представники цієї школи зуміли багато в чому подолати певну обмеженість німецької національної економії, котра завжди вирізнялася емпірико-прагматичним, описовим характером у дослідженні конкретно-історичних форм розвитку окремих країн на шкоду теоретичним узагальненням і висновкам. Водночас теоретики фрайбурзької школи органічно засвоїли і розвинули найважливіші положення історичної школи у Німеччині середини ХІХ ст., в межах якої чи не вперше в економічній науці розроблялися різного роду класифікації національних господарств, були виділені спільні стадії господарського розвитку для різних країн тощо.

Принципи побудови цих класифікацій, критерії визначення тих чи інших стадій історичного й економічного розвитку, трактування економічної системи і факторів, її утворюючих, виразно проявилися в теорії і політиці господарського ладу В. Ойкена. По суті, зазначає німецький дослідник неолібералізму Е. Тутхенфельдт, В. Ойкену в його знаменитій праці «Принципи економічної політики» (Тюбінген, 1952 р.) вдалося поєднати два основоположних способи мислення, котрі він «позначив як мислення в історичних формах і мислення у формах ладу».

У передмові до п'ятого видання цієї праці інший німецький дослідник, Ф. Лутц, також підкреслює, що такий підхід В. Ойкена дав можливість подолати «велику антиномію» між розглядом економічної проблеми в її історичній своєрідності і в загальнотеоретичному значенні.

Загальноновизнаною заслугою В. Ойкена, на думку німецьких лібералів, є також трактування ним економічної науки як теоретичної основи для визначення цілей, інструментів, форм економічної політики, спрямованої на формування, підтримання і розвиток конкурентного ладу ринкового господарства.

Взагалі ж теоретики фрайбурзької школи більш відомі як ордоліберали — за назвою журналу «Ордо», в якому вони вперше в 1948 р. виклали свої уявлення про теорію ладу і політику ладу.

Третя група німецьких економістів, представлена А. Мюллер-Армаком, Л. Ерхардом та їх учнями, стала відомою як кельнська школа неолібералізму, в межах якої і була розроблена концепція соціального ринкового господарства.

У той час, як В. Репке і А. Рюстов ще у 20-ті роки досліджували основні проблеми теорії ладу і політики ладу, а В. Ойкен працював над своїми «Принципами економічної політики», А. Мюллер-Армак, за його власним визнанням, розпочав розробку концепції соціального ринкового господарства, використовуючи праці своїх попередників і спираючись на теоретичний фундамент ордолібералізму Фрайбурзької школи, який тоді уже склався.

Сам термін «соціальне ринкове господарство» був запропонований А. Мюллер-Армаком лише після 1946 р. для характеристики форм переходу від воєнної, надцентралізованої економіки до мирної і розглядався ним спочатку як тимчасовий захід для поживлення господарського життя і вирішення проблем відбудови народного господарства. Потім це поняття поповнилося новим змістом і перетворилося в концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану ще у 50-ті роки в економічній політиці міністра господарства, а згодом віце-канцлера і канцлера Західної Німеччини Людвіга Ерхарда. У його праці «Добробут для всіх», уперше виданої в 1956 р., якраз і знайшов своє відображення узагальнений досвід практичного здійснення концепції соціального ринкового господарства у повоєнній ФРН на основі ідей неолібералізму.

У генезисі німецького неолібералізму на прикладі трьох основних груп його представників виразно виявилася тенденція до створення єдиної, спільної теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально-керованою, примусовою економікою у демократичний лад на основі вільного господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. По суті, спільними зусиллями трьох груп німецьких неолібералів була розроблена дуже прагматична і водночас ідеологічно приваблива концепція відбудови у ФРН зруйнованого за роки фашистської диктатури і війни вільного ринкового господарства, позбавленого, проте, недоліків класичної ліберальної моделі і наділеного більш-менш надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами. Методологічною основою і найважливішими елементами концепції соціального ринкового господарства стали теорія і політика ладу В. Репке — А. Рюстова, ідеальні типи господарства і принципи економічної політики В. Ойкена — Ф. Бьома, ідеї і комплекс конкретних економіко-політичних заходів щодо адаптації ринкової економіки до вирішення соціальних проблем А. Мюллера-Армака — Л. Ерхарда.

Ордолібералізм фрайбурзької школи, зрештою, акумулював основні досягнення німецької ліберальної думки 30—40-х років, відобразивши тим самим особливості просування післявоєнної Західної Німеччини до економічної свободи й демократії. Це, на наш погляд, цілком обгрунтований привід для багатьох західнонімецьких дослідників розглядати ордолібералізм як специфічно німецьку версію або форму неолібералізму.

Ордолібералізм — теоретична основа неоліберальної економічної політики, ідеал якої конкретизується у вигляді концепції соціального ринкового господарства. Якщо поняття «ордолібералізм» вживається переважно в німецькій літературі для визначення теорії устрою суспільства, то поняття «соціальне ринкове господарство» виступає як концепція, в межах якої досить абстрактні положення ордоліберальної теорії наповнюються соціально-економічним змістом і відбиваються у конкретній економічній та соціальній політиці.

Ордолібералізм, на думку його прихильників, претендує на роль доктрини третього напрямку суспільного розвитку поза традиційними ідеологіями (капіталізм — комунізм), розглядається як альтернатива класичному лібералізму, що не допускає втручання держави в економіку, а також марксизму, концепціям держави загального добробуту з їх гіпертрофованим розумінням державного інтвенціонізму.

Філософія ордолібералізму, його ціннісні настанови орієнтовані на політичну культуру й етичні ідеали, характерні для середніх верств. Це, зокрема, *повага до власності, принципи змагання у суспільному та економічному житті, готовність до ризику при впровадженні нового і до несення відповідальності за наслідки, додержання громадянами моральних і правових норм, чесність, відданість своїй професії, ощадливість, передбачливість, повага до законів і державної влади*, тобто увесь той набір загальнолюдських цінностей, котрий згодом монополізувала ідеологія економічного неоконсерватизму.

Ці ж цінності, норми, а також загальні уявлення про модифікацію функцій ринку у сучасних економічних системах об'єднують німецький ордолібералізм з розглянутими англо-американськими і віденською школами неолібералізму. Водночас між ними є, на нашу думку, чотири суттєві відмінності, що впливають з особливостей ідейних витоків і соціально-економічних умов еволюції неолібералізму у Німеччині та інших країнах.

1. За своїми ідейними витоками і методологічними ос-

новами англо-американський неолібералізм більше тяжіє до традицій неокласичної школи з її високим рівнем абстракції. Тому цілком виправдано говорити про економічний лібералізм неокласичного тлумачення або неокласичний лібералізм. Німецький неолібералізм, насамперед у формі ордолібералізму фрайбурзької школи, виходить з національної економії й історичної школи в Німеччині з їх традиційним захопленням емпіричними дослідженнями, описом і класифікацією різних типів господарського устрою суспільства.

2. У теоретичному плані об'єктом аналізу англо-американського неокласичного лібералізму є поведінка господарюючого суб'єкта на ринку, його адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції, головним чином шляхом інфляційних сподівань. У німецькому ордолібералізмі акцентується увага на вивченні закономірностей формування і підтримання конкурентного ладу ринкового господарства, котрий сам по собі диктує параметри економічної поведінки.

3. У галузі економічної політики англо-американський неолібералізм, будучи тісно пов'язаним з неокласичною теорією і в цілковитій відповідності з її традиціями, дистанціюється від розробки і прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнає переважно монетарні важелі впливу на економіку шляхом регулювання сфери грошово-кредитного обігу¹. Німецький ордолібералізм, навпаки, надає більшого значення взаємозв'язку економічної теорії і політики, розглядає різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юнктурної, структурної і соціальної) як необхідні механізми забезпечення нормального функціонування ринкової економіки, своєчасного коригування за умов можливої дисфункції ринку.

4. Відносно визначення функцій держави у сучасному ринковому господарстві всі неоліберали практично єдині у подоланні традиційної оцінки класичного лібералізму, що зводив ці функції до виконання, за образним виразом Ф. Лассаля, ролі «нічного сторожа», котрий забезпечує лише додержання правил гри (правових норм) в економічному житті. Держава повинна відігравати активну роль щодо підтримання функціональних можливостей ринкового господарства, забезпечення умов вільної конкуренції. Проте

---

¹ Саме цей монетарний тип неоліберальної політики був рекомендований МВФ державам, які утворилися на території колишнього СРСР, і спочатку беззастережно взятий на озброєння у 1992 р. російським урядом Єльцина — Гайдара, у фарватері економічного курсу якого пішов з деяким запізненням і уряд України.

представники англо-американського неолібералізму розглядають виконання цього завдання на рівні лише спонтанної рефлексії, природної реакції держави (уряду) на погіршення умов конкуренції, на економічний спад, що дало привід деяким дослідникам говорити про своєрідний сучасний анархолібералізм.

Німецькі ордоліберали, не обмежуючись цим, вбачають провідну роль економічної політики держави у постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах структури виробництва, кон'юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які весь час змінюються. Більше того, ґрунтуючись на досвіді відбудови у перше повоєнне десятиріччя у ФРН вільного ринку, ордоліберали глибоко переконані в тому, що навіть сам процес створення ринкового господарства — це питання соціального вибору, підсумок суспільно-політичних рішень, цілеспрямованих зусиль держави щодо формування відповідного економічного устрою.

Проведені порівняння різних шкіл неолібералізму згідно з особливостями їх методології, теорії, економічної політики, ставлення до ролі й місця держави у господарському житті суспільства, на нашу думку, ведуть до висновку, що для сучасної ситуації в Україні, яка розпочала самостійно формувати свою економічну політику на принципах демократії, свободи підприємництва і відкритості для інтеграції у світове економічне товариство, важливим є критичне переосмислення і врахування теорії і практики німецького ордолібералізму. Поряд з визнанням загальних цінностей і принципів лібералізації господарського життя для України, яка не має досвіду переходу від неринкової економіки до ринкової, надзвичайно важливого значення набуває, як свого часу і для післявоєнної ФРН, наявність міцної державної політики, спрямованої на ринкову трансформацію напівзруйнованої, посттоталітарної адміністративно-командної системи, на створення ринкових структур, що саморегулюються.

Сьогодні, на початковій стадії руху України до вільного ринку, також необхідні цілеспрямовані зусилля держави щодо формування конкурентного ладу ринкового господарства, роздержавлення, демонополізації економіки, неприпустимості недобросовісної конкуренції. Це те коло проблем, яке традиційно розроблялося німецькими неолібералами. Тому підвищений науковий і практичний інтерес вітчизняного дослідника викликає детальний розгляд саме ордоліберальної теорії і політики ладу, відповідних їм кри-

теріїв типологізації економічних систем, які і становлять основу виділення (конституювання) моделі соціального ринкового господарства.

3. ВЧЕННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД І ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Вихідним пунктом неоліберальної концепції соціального ринкового господарства слугує висунуте В. Ойкеном учення про два типи економічних систем, що, у свою чергу, ґрунтується на розробленій ордолібералами теорії ладу і політиці ладу. У своїй праці «Основи національної економіки», вперше опублікованій ще на початку другої світової війни, В. Ойкен рішуче виступив проти відомого марксистського розуміння способів виробництва як реальних сукупностей виробничих відносин, що відповідають певному історичному ступеню розвитку суспільства, а також проти традиційної дихотомії «капіталізм — соціалізм» і жорсткої ув'язки відмінностей між ними з певними економічними системами. На думку В. Ойкена, класифікації економічних систем за стадіальним принципом та за ступенями економічного розвитку значно спрощують дійсність, у котрій звичайно співіснують різні економічні форми.

На противагу категорії «ступінь господарського розвитку», що характерна для історичної школи у Німеччині, В. Ойкен висунув поняття «економічний лад»¹, застосувавши його при цьому у подвійному значенні. Так, під економічним ладом він розуміє «конкретний, позитивно наведений факт», «сукупність реальних форм, в яких конкретно протікає повсякденний господарський процес». З цієї точки зору, економічний лад Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, середньовічної Німеччини і Фландрії, Німеччини початку і середини ХХ ст. особливо індивідуальний, відмінний, і ці країни не можна втиснути в межі того чи іншого ступеня господарського розвитку. Це ж саме стосується і капіталістичного господарства, економічний лад якого, за В. Ойкеном, настільки різноманітний і мінливий, що немає і передумов для створення єдиної теорії з метою пояснення господарської повсякденності при «капіталізмі».

---

¹ У спеціальній вітчизняній літературі можна зустріти різні варіанти перекладу терміна «Wirtschaftsordnung», наприклад, такі: «економічний лад», «господарський устрій», «господарський порядок». Усі вони ідентичні за своїм змістом, і тому для уніфікації категоріального апарату перевага у цій роботі віддається першому значенню даного терміна.

Розглядаючи конкретно-історичні форми господарювання, характерні для різних країн і народів, В. Ойкен підкреслює, що та чи інша класифікація цих форм ще не спроможна позитивно чи негативно оцінити певний економічний лад, не може бути критерієм його ефективності. «Проте,— продовжує він,— «лад» має ще й інше значення: це порядок, що відповідає суті людини і речей, тобто порядок, за якого існує міра і рівновага. Ще антична філософія дала саме таке розуміння ладу. Вона шукала у різноманітності умов і обставин приховану архітектоніку плану світобудови». По суті, ця ордоліберальна ідея означала не що інше, як зведення усієї різноманітності реальних господарських форм до ідеального економічного ладу.

Таким чином, найвищими критеріями типологізації й оцінки різних економічних систем, господарських форм є не їх особливості і характерні ознаки (форми власності, технологія, рівень організації виробництва, спосіб взаємозв'язку господарюючих суб'єктів тощо), а відповідність або невідповідність «природному порядку», ідеальному економічному ладу, котрий задовольняв би вимоги розуму і справедливості у кожний даний момент розвитку людського суспільства. І хоча пошуки такого ідеального типу економічної системи велися здавна, але, на думку В. Ойкена, нині ця ідея ожила знову у зв'язку з постійною потребою знайти гідний людини економічний, правовий і державний лад.

Вихідним пунктом неоліберальних пошуків сучасної концепції ідеального економічного ладу стало вчення В. Ойкена про два типи економічних систем. Основу цього вчення становить аналіз елементарних господарських форм (поділ праці, власність, координуючий механізм, домашнє господарство, підприємство, економічні інститути держави та ін.), котрі шляхом абстрагування від їх конкретно-історичних проявів були визначені як форми економічного ладу і чітко відокремлені від процесу господарювання. Він вирізняється залежно від того, у яких реальних формах ладу вони протікають¹. Конкретний економічний лад формується на основі незмінних ідеальних типів господарських си-

---

¹ У зв'язку з цим характерною є оцінка німецьким дослідником неолібералізму Ф. Лутцем внеску В. Ойкена до розбитку ордоліберальної теорії як основи можливої модернізації національної економії: «Спочатку теорія форм ладу, потім — теорія процесу; і лише обидві разом вони утворюють теоретичний апарат, якого цілком достатньо, щоб відповідати усім вимогам, котрі може висунути перед націонал-економами вивчення реального господарства... З теорією форм ладу, з теорією господарського процесу усередині цих форм і їх використан-

стем, різна комбінація котрих, поєднання їх елементів і надає історичної своєрідності, реального характеру економічним структурам того чи іншого суспільства.

В. Ойкен виділяє два ідеальних типи економічних (господарських) систем, а саме: систему «центрально-керованого господарства», або «примусової економіки», й систему «мінового господарства», або «ринкової економіки». При цьому він виходить з того, що основу виробництва становить процес поділу праці, який вимагає взаємодії господарюючих суб'єктів. Вона може здійснюватися двома способами: по-перше, шляхом вільного обміну між господарськими одиницями, зумовленого ринком; по-друге, шляхом координації виробничої діяльності через центральні органи, котрі доводять до підприємств їхні завдання. У першому випадку йдеться про мінове, або ринкове, господарство, у другому — про центрально-кероване господарство.

Відмінні ознаки двох ідеальних типів економічних систем В. Ойкен вбачав у специфіці управління діяльністю господарства. На його думку, економічна система центрально-керованого господарства характеризується тим, що управління всією повсякденною господарською діяльністю колективу здійснюється на основі планів єдиного центрального органу. Але коли суспільне господарство складається з двох або багатьох одиничних господарств, кожне з яких розробляє і здійснює господарські плани, то це — економічна система мінового господарства.

Між двома даними типами економічного устрою розташовується широкий спектр економічних систем, які є «змішуванням» у різних поєднаннях елементарних форм кожного з типових устроїв¹. Звичайно, цей широкий спектр господарських форм об'єднується у понятті змішаної економіки, або системи перехідного (як трансформаційного) господарства. Саме у такому перехідному стані і перебуває сьогодні економіка України, Росії, Прибалтики і деяких інших держав на території колишнього СРСР, які стали на шлях ринкових відносин.

ням при дослідженні економічної дійсності було виразно окреслено аналітичне завдання національної економіки» (див.: *Eucken W. Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. Tübingen, 1975. S. XII).

¹ Німецький теоретик порівняльного аналізу економічних систем, К. П. Хензель, учень і послідовник В. Ойкена, підрахував, що існує близько 140 елементарних відображень структурних форм ладу. Число можливих цілісних ладів збігається тим самим з формально можливими комбінаціями цих елементарних форм, які вважаються рівноцінними. Щодо реалізації форми ладу, то це — справа випадку.

У чистому вигляді ідеальні типи економічних систем зустріти неможливо, вони існують лише у думках, але у змішаному вигляді, за В. Ойкенем, вони конституують будь-який конкретний лад. Тому обидва типи економічних систем як формоутворюючі елементи всякого економічного ладу можна виявити в усі історичні епохи. Економічний лад Німеччини, наприклад, за першу половину ХХ ст. зазнав трансформації від вільного ринкового господарства Веймарської республіки (20-ті роки) через домінування центрально-керованого господарства з елементами мінового господарства періоду фашистського панування аж до 1940 р. і через жорстко централізоване примусове господарство у роки другої світової війни до соціального ринкового господарства повоєнного періоду.

Критерієм розмежування ідеальних типів економічних систем у даному випадку є механізм координації взаємодії господарських одиниць, процес прийняття економічних рішень з більшим або меншим ступенем державного контролю над виробництвом. З одного боку, йдеться про ринок, а з іншого — про «команду» центрального (державного, урядового) органу як принципово протилежні механізми регулювання господарської діяльності. При цьому необхідно зазначити, що В. Ойкен, на відміну від В. Репке, Ф. фон Хайека і в цілому від англо-американських шкіл неолібералізму, не ув'язує жорстко тип економічної системи, її координаційний механізм з формами власності. Більше того, він вважає, що було б фундаментальною помилкою очікувати вирішення соціальних і господарсько-політичних питань від ладу власності.

Центрально-кероване, примусове господарство виникає не лише за умов державної власності. Воно може функціонувати й за домінування приватної власності на засоби виробництва (наприклад, за умов фашистської диктатури або підготовки до війни і під час війни у країнах демократичної традиції), і у даному випадку є відмітною ознакою не соціалізму або капіталізму, а тоталітарного характеру економічного і політичного ладу суспільства¹.

---

¹ Виникнувши у 30-ті роки у руслі німецького неолібералізму, на хвилі протистояння тоталітарним режимам фашизму і сталінізму, концепція центрально-керованого господарства набуває дещо іншого відтінку у поглядах представників англо-американського неокласичного лібералізму. Вони висунули у 50-ті роки, у розпалі «холодної війни», концепцію командної економіки, котра мало чим відрізнялася від центрально-керованого господарства, за винятком очевидного її отожднення лише з державним соціалізмом, тотальним одержавленням.

У свою чергу, для нормального функціонування системи ринкового господарства як такої, що найбільше відповідає, на думку неолібералів, людській природі, зовсім не достатньо наявності лише її основи — приватної власності. В. Ойкен та інші ордоліберали добре розуміли, що сама по собі приватна власність, коли вона здійснюється в «монополістичних ринкових формах», може спричинити велику шкоду, призвести до негативних економічних і соціальних наслідків. Важливою умовою запобігання подібним наслідкам вони вважають конкуренцію, створення конкурентного ладу ринкового господарства, котрий лише і робить терпимою на тривалий час приватну власність у межах сучасної індустріалізованої економіки. Проте конкурентний лад ринкового господарства, за В. Ойкеном, не спроможний виникнути сам по собі; він вимагає активної підтримки з боку держави, здійснення енергійної політики конкурентного ладу.

4. ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ЛАДУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

У зв'язку з цим заслуговує на увагу й інший критерій класифікації економічних устроїв суспільства, який дає змогу поряд із полярними типами центрально-керованого і ринкового господарства диференціювати економічні системи, що перебувають у широкому спектрі між ними. Таким критерієм пропонуються особливості генезису того чи іншого економічного ладу. Розрізняються *два типи економічного ладу: природно зростаючий лад і законодавчо встановлений лад*. Природно зростаючими устроями є такі, що утворюються у процесі історичного розвитку без усвідомленого рішення. Законодавчо встановлені устрої виникають у результаті включення їх основоположних принципів до господарського законодавства на підставі спільного економіко-політичного рішення. У першому випадку В. Ойкен наводить порівняння з безладною міською забудовою, а в другому — із забудовою міста за планом.

Більшість відомих в історії економічних устроїв суспільства належать до «природно зростаючих», як, наприклад, природний порядок у фізіократів і класиків англійської політичної економії, вільне ринкове господарство та ін. На противагу цьому, більшість сучасних економічних устроїв, насамперед центрально-кероване господарство, належать до «законодавчо встановлених». У цій класифікації конкретний лад ринкового господарства посідає особливе, проміжне місце — між «природно зростаючими» і «законодав-

чо встановленими» економічними устроями. Підкреслюючи це особливе розташування, В. Ойкен зазначав, що ордо-ліберали не винаходять конкурентний лад, а відшукують його елементи у конкретній дійсності. Без примусу вони розвивають те, що поряд з іншими формами існує насправді. Надзвичайно сильну тенденцію досконалої конкуренції, котра сама себе виявляє за всіх обставин, ордоліберали прагнуть розгортати повніше. Серед обмеженого числа структурних форм ладу вони вибирають ті, котрі довели свою придатність. Планування ладу, таким чином, здійснюється не на противагу історичному процесу, а навпаки, історичність становлення ладу полягає у тому, що з тенденцій, присутніх на даний час, виводяться його принципи.

Згідно з цим положенням, для реалізації конкурентного ладу ринкового господарства, як і принципів усякого іншого ладу, необхідні цілеспрямовані зусилля держави, оформлені у вигляді економічної політики, яка водночас жорстко регламентує державне втручання у економіку. В ордолібералізмі виділяються два типи економічної політики — політика ладу і політика процесу. *Політика ладу* — це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення рамкових умов функціонування економіки (у даному випадку — ринкового господарства), законодавче, правове оформлення цих умов і, насамперед, прав власності, контроль за їх додержанням, своєчасне внесення необхідних корективів з боку держави. Це — один канал впливу держави (уряду) на становлення і підтримання можливості існування в усіх сферах господарства досконалої конкуренції.

Другий канал пов'язаний з *політикою процесу*, реактивнішою і динамічнішою порівняно з політикою ладу. Політика процесу являє собою комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні і соціальні зрушення, включаючи відомі корективи у розподілі доходів, вирішенні проблеми добробуту. Тут уже у зародку можна підмітити ідею соціального ринкового господарства, розроблену у подальшому Х. Рашем, А. Мюллер-Армаком, Л. Ерхардом.

Таким чином, теорія конкурентного ладу передбачає певний господарський порядок з дозованим державним втручанням у чітко регламентованих формах і сферах і руйнує тим самим традиційні ортодоксальні стереотипи, згідно з якими ринкове господарство ототожнюється виключно з хаосом, анархією, економічним безладдям, а колективістське, центрально-кероване — з планомірністю, організованістю, економічною доцільністю. Ордоліберали саме й праг-

нули, за словами В. Репке, наочно довести два положення. Перше: *колективізм передбачає не тільки політичну несвободу, а й господарське безладдя, марнотратство і, як наслідок, — низький життєвий рівень*. Друге: *протилежна економічна система, а саме ринкове господарство, є не тільки найважливішою основою і головною умовою політичної і культурної свободи, а водночас і шляхом до економічного порядку і масового добробуту*.

Ці положення набувають, на нашу думку, надзвичайно важливого значення для нинішньої ситуації в Україні, де становлення ринкового господарства має відбуватися швидше за моделлю «законодавчо встановленого ладу», попереднього створення і заохочення конкурентного середовища, ринкових структур шляхом сильної і водночас жорстко регламентованої державної політики конкурентного ладу.

У цьому плані викликають особливий інтерес основні характеристики неоліберальної теоретичної моделі В. Ойкена, котра, по суті, постулювала три фундаментальні принципи теорії ладу:

1. *Принцип індивідуальної свободи*: із концепції, згідно з якою економічний лад мусить відповідати ідеалам свободи і гідності людини, виводиться необхідність приватної власності і приватної автономії (державна не повинна регулювати господарські процеси).

2. *Принцип системної економічної політики*: концептуальна економічна політика мусить орієнтуватися на ієрархію політичних цілей і спрямовані на їх реалізацію програми, з тим щоб не перетворитися на «політику експериментів» у розумінні подолання усіх виникаючих проблем шляхом сталого і безладного втручання держави.

3. *Принцип сильної держави*: держава не повинна втручатися до господарських процесів, а лише створювати необхідні правові умови для їхнього безперешкодного плину. Вільний від державного дирижизму економічний лад не є апіорним, раз і назавжди усталеним; це — законодавчо встановлений лад, виникнення, підтримання і подальший розвиток якого робить необхідним наявність сильної держави.

У концепції В. Ойкена ці три фундаментальні принципи утворюють структурний каркас ладу ринкового господарства, в межах якого економічна політика має враховувати доповнюючі, конститууючі, регулюючі і гуманітарні принципи (принципи політики ладу).

До *конститууючих принципів* як передумов виникнення системи ринкового господарства належать:

ринку у формі досконалої конкуренції (безлічі виробників протистоїть безліч споживачів), за якої ціна регулюється співвідношенням необмеженої пропозиції і багатостороннього попиту на ринку;

вільний доступ на ринки (свобода заняття промислами, виробничої діяльності й торгівлі), включаючи зовнішні ринки.;

гарантія приватної власності на засоби виробництва; захист свободи угод тою мірою, якою вона не порушує свободу інших;

взаємозв'язок свободи дій підприємця з його повною відповідальністю (шанси на одержання прибутку поєднані з ризиком);

стабільність валюти.

Оскільки конкуренція зовсім не обов'язково забезпечується у такій структурованій системі ринкового господарства, В. Ойкен запропонував *регулюючі принципи*, на основі яких можна впливати шляхом державних інститутів на підсумки й умови господарських процесів:

контроль за монополіями з метою перешкодити появі монополій (олігополій), виключити їхню діяльність у тих галузях, де це можливо, і регулювати (цінова політика, квотування) там, де вони неминучі;

коригування ринкового механізму розподілу доходів за допомогою фінансової політики (прогресивного оподаткування) без обмеження у підприємця схильності до інвестування;

соціальна політика щодо забезпечення мінімального прожиткового мінімуму (мінімальна заробітна плата, регулювання робочого часу, регламентація роботи жінок і дітей);

захист природних ресурсів від хижацького їх використання (вода, земля, ґрунт тощо).

Модель ринкового господарства В. Ойкена виходить з людського егоїзму (прагнення до прибутку), що не лише проявляється в економічній конкуренції, а й несе в собі небезпеку для існуючої суспільної системи. Тому конкурентний лад ринкового господарства має бути, на думку В. Репке, доповненим різними заходами для його гуманізації.

Щодо можливостей впливу держави і соціальних груп на хід ринкових і загалом господарських процесів, то ця модель припускає серед інших наявність двох вирішальних умов: однією з них є політика ладу (мається на увазі законодавство про підтримання конкуренції), котра повинна перешкодити захопленню ринків, їх монополізації; друга полягає в обмеженні інструментарію економічної політики

певним ринковим механізмом, непрямими заходами, такими, наприклад, як загальне регулювання сукупного попиту через державний бюджет, монетарне стимулювання виробництва (субвенції), встановлення обмежених (правових) умов, грошово-кредитна політика.

При цьому приватнопідприємницька автономія не буде принципово зачеплена. Суть цієї концепції полягає в тому, щоб приватні підприємства, що працюють на ґрунті самоокупності і прибутковості, підпорядковувалися природним закономірностям власного розвитку. Вони не потребують ніякого прямого втручання держави і суспільства, ні навіть широкої урядової інформації про окремі підприємницькі рішення: ринкові сили і процеси самі собою приведуть до приватнопідприємницького і народногосподарського оптимуму. Виходячи з цього, економічні кризи, безробіття, інфляція не повинні розглядатися як наслідок лише іманентних закономірностей ринкових процесів — вони обумовлені зовнішніми впливами і, насамперед, «помилковою поведінкою» держави і профспілок у питаннях розподілу.

Перекладання економічної і суспільно-політичної відповідальності на анонімний ринок ґрунтується на тій передумові, що сучасні ринкові ціни дають змогу робити висновки про наявну і майбутню структуру потреб (близьку до ринку), а середній рівень споживання (купівельна спроможність) показує, з якою ієрархічною шкалою потреб слід рахуватися у майбутньому, щоб своєчасно переорієнтувати виробництво. Порушення даного механізму і відповідальність за це покладаються, таким чином, на пряме втручання держави і соціальних груп у природні ринкові процеси.

Неоліберальна теоретична модель ладу ринкового господарства була реалізована на практиці у повоєнній Німеччині Л. Ерхардом і його співробітником А. Мюллер-Армаком. Завдяки їм далекі від політики теоретики ринкового господарства отримали підтвердження своїм висновкам про можливість успішного практичного втілення альтернативи державному регулюванню у плановому господарстві східноєвропейських країн і в націонал-соціалістичній воєнній економіці.

Ліберальним політикам, котрі стояли на позиціях даної моделі, при здійсненні ордоліберальних ідей довелося ретельно враховувати на практиці принципи рентабельності й ефективності. Це означало на стадії відбудови народного господарства після другої світової війни висунення на перший план мети досягнення високого економічного зростання. Ліберальні прихильники ринкового господарства

вбачали у ньому найміцнішу гарантію підвищення життєвого рівня, «добробуту для всіх», як писав Л. Ерхард, і пов'язували з високими темпами економічного зростання сподівання найлегше і найшвидше розв'язати соціальні завдання.

Не пов'язані з практикою економічна теорія і політика, певна річ, і надалі могли б без ускладнень обмежуватися простим проповідництвом і абсолютизацією принципів теорії ладу, основаних на приватній власності і приватно-підприємницькій автономії. Проте ліберальні політики, звичайно ж, відхилялися, відходили від фундаментальних принципів теорії ладу у тому випадку і лише там, де ортодоксальне додержання цих принципів могло завадити орієнтації механізму ринкової конкуренції на досягнення вищої ефективності.

Так, неоліберальний конститууючий принцип досконалої конкуренції брався до уваги, аж доки він не знижував темпи економічного зростання. Меншою мірою це стосується критеріїв досконалості, повноти конкуренції і більшою — критеріїв продуктивності. Інакше кажучи, показником рівня конкуренції є економічна ефективність.

Так само і неоліберальні регулюючі принципи мають втілюватися у дійсність лише тією мірою, якою вони сприяють економічному зростанню. Контроль за монополіями і розподілом доходів не знаходить підтримки там, де він погрожує зумовленому економічним зростанням підвищенню загального добробуту (стабільне економічне зростання більш «соціальне», аніж перерозподіл доходів).

І, зрештою, ордоліберальні принципи гуманізації господарського життя і пов'язана з ним політика децентралізації не повинні з точки зору практики ліберальної економічної політики ослабляти стимули економічного зростання.

Внесок В. Ойкена і його послідовників у становлення ордолібералізму і утвердження його ідей у практиці соціального ринкового господарства сучасна німецька економічна думка вбачає насамперед у визначенні економічного ладу як такого, що охоплює сукупність механізмів, котрі прямо або посередньо забезпечують координацію господарської діяльності у галузі споживання виробництва і розподілу. Таке розуміння висуває на перший план положення про те, що загальна економічна теорія головним чином займається вивченням елементів і способів функціонування цих координуючих механізмів і що процес її розвитку в останні десятиріччя пов'язаний з найважливішими досягненнями теорії економічного ладу.

Запитання для обговорення і самоконтролю

1. З чим був пов'язаний розвиток ліберальної традиції на початку ХХ ст.? Назвіть основні групи економістів, які здійснили цей розвиток.
2. Які Ви можете назвати особливості розвитку теоретичних розробок чиказької школи? Хто з економістів, у тому числі сучасних, належить до цієї школи?
3. Чому, на Ваш погляд, саме у Німеччині неоліберальні концепції набули не лише теоретичного розвитку, а й практичного застосування? Поясніть походження терміна «ордолібералізм».
4. Спробуйте з'ясувати, що об'єднує і що відрізняє німецьких ордолібералів і англо-американських неолібералів? Дайте перелік основних відмінностей їх поглядів.
5. Яка суть і хто автор вчення про ідеальні та реальні типи економічних систем?
6. Якщо ідеальні типи економічних систем існують лише у мисленні, то чи є, на Ваш погляд, у них практична цінність?
7. Які, на думку німецьких ордолібералів, існують шляхи становлення ладу ринкового господарства?
8. Розгляньте та прокоментуйте місце держави у процесі становлення ринкового господарства.

Глава 3. СУТЬ І ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

1. СУТЬ СОЦІАЛЬНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Найважливіші теоретичні основи соціального ринкового господарства були закладені у ході боротьби з націонал-соціалістичною диктатурою у Німеччині, для якої ідеальним типом господарства була примусово спрямована з центру командна економіка, що служила безпосередньо милітаризму, підготовці та веденню війни. Розробка концепції соціального ринкового господарства, особливо її послідовне здійснення на практиці, по праву є загальновизнаною заслугою видатного державного діяча, економіста-реформатора, міністра господарства (1949—1963 рр.) і канцлера ФРН (1963—1966 рр.) Людвіга Ерхарда. З його ім'ям пов'язані рішучі реформи західнонімецької економіки, проведені незабаром після другої світової війни і спрямовані на становлення вільного ринкового господарства. Завдяки цим реформам ФРН буквально за 10 років перетворилася на могутню, процвітаючу державу, що дало підстави говорити про «німецьке чудо».

Проте поряд з Л. Ерхардом біля джерел концепції та політики соціального ринкового господарства стояли видатні теоретики неолібералізму, насамперед — фрайбурзької

та кельнської шкіл (В. Ойкен, Ф. Бьом, О. Рюстов, В. Репке, А. Мюллер-Армак), а також представники політичних сил Німеччини, що безпосередньо протистояли гітлеризму, як, наприклад, К. Герделер — один з політичних керівників невдалого замаху на Гітлера 20 липня 1944 р.¹ Інакше кажучи, у своїй практичній діяльності з реалізації соціального ринкового господарства Л. Ерхард спирався на вже підготовлений у 30—40-ві роки теоретичний фундамент, який складався із загальних неоліберальних уявлень про еволюцію регулюючої ролі держави і ринку, а також з ордоліберальних принципів організації господарських систем і розробки відповідної економічної політики.

На цьому фундаменті з урахуванням уроків закономірного краху тоталітарних режимів розроблялася і здійснювалася програма створення такого нового суспільного ладу, який відрізнявся б від інших моделей не тільки досягненням вищої економічної ефективності, а й утвердженням свободи і людської гідності як вищих цінностей. І сьогодні ця благородна мета, що нагадує скоріше новий ідеальний тип суспільного ладу, як і раніше, навряд чи є досяжною у сучасному світі, в тому числі й у ФРН з її економічними і соціальними проблемами і суперечностями. Але постановка даної мети, а найголовніше — послідовне наближення до неї та одержані при цьому позитивні результати, безсумнівно, заслуговують на визнання і ретельне вивчення, особливо з боку тих східноєвропейських країн, які тільки-но стали на шлях демонтажу тоталітарних структур, перетворення командної економіки на сучасну ринкову.

Хоча зародження самої ідеї соціального ринкового господарства належить до початку 40-х років, досі в науковій літературі залишається не зовсім зрозумілим його повний зміст, відсутня чіткість у різних визначеннях і тлумаченнях цього поняття. При розгляді суті соціального ринкового господарства слід розрізняти, на наш погляд, три рівні аналізу: теоретичний, економіко-політичний і пропагандистський. Саме пропагандистські аспекти вивчення і тлумачення соціального ринкового господарства, які дістали значне поширення внаслідок певної ейфорії від феномена бурх-

---

¹ У цьому зв'язку цікаво зазначити, що Л. Ерхард ще з 1934 р. підтримував тісні стосунки з К. Герделером. Останній, рятуючись втечею після замаху на Гітлера, встиг скласти політичний заповіт, в якому рекомендував своїм друзям і соратникам залучити Л. Ерхарда до розв'язання економічних проблем повоєнної Німеччини (див.: *Leitenberg V., Enders F. Soziale Marktwirtschaft und sozialistische Errungenschaften*, Melle, 1990. S. 9—10).

ливого економічного і соціального зростання ФРН у 50-ті — на початку 60-х років, надалі сприяли ідеологізації, міфологізації даної концепції, її використанню у вигляді розхожого пропагандистського кліше в ідеологічному протиборстві періоду «холодної війни». У результаті — теоретичні та практичні аспекти реалізації соціального ринкового господарства виявилися відсунутими на другий план, що ускладнювало об'єктивну оцінку і серйозний аналіз даного явища, особливо з боку вітчизняних дослідників, які були обтяжені догматичними марксистськими уявленнями і стереотипами.

Так, донедавна у марксистській літературі переважало ототожнення соціального ринкового господарства і державно-монополістичного капіталізму з усіма наслідками, що звідси випливають. У свою чергу, багато неолібералів, у тому числі Ф. фон Хайек, М. Фрідман та інші представники головним чином англо-американських шкіл неолібералізму, вважають, що «соціальність» і соціальна орієнтація ніби «забруднюють» ринкове господарство, перетворюють його на свій антипод. Можливо, такій розбіжності та невизначеності оцінок певною мірою сприяв і сам Л. Ерхард, який охарактеризував спочатку свою програму як «соціальний лібералізм» на протигагу концепції «ліберального соціалізму» свого вчителя Ф. Опенгеймера.

На наш погляд, причина такої широкої амплітуди оцінок при ідентифікації соціального ринкового господарства полягає як у відмінностях ідеологічних, класових позицій, так і в деякій розпливчастості та невизначеності самого поняття. На дану обставину звертають увагу і сучасні західні дослідники, підкреслюючи, втім, що це має свої переваги, бо створює більші можливості для соціального маневрування, надає гнучкості і прагматичного характеру всій концепції. Так, Г. Меллер (ФРН) вважає цілком очевидним, що у концепції соціального ринкового господарства йдеться значною мірою про «порожні» або невизначені поняття, кожне з яких окремо мало що може привнести у характеристику конкретного економічного ладу. Поняття соціального ринкового господарства, зведене у ранг ідеї, ідеології, основоположних принципів економічного життя, розкриває у цьому розумінні своє значення.

Багато хто на Заході, як і В. Репке, вважає, що соціальне ринкове господарство — це не що інше, як певний серединний «третій шлях», що проходить між капіталізмом і соціалізмом та веде рівною мірою до свободи і соціальної справедливості. В усякому разі така точка зору,

хоча й не позбавлена ідеологічного присмаку, була досить привабливою й поширеною в певний період жорсткого протистояння двох світових систем.

Мабуть, єдине, що об'єднує численних прихильників і дослідників соціального ринкового господарства, це — визнання необхідності та можливості поєднання ринкових механізмів з розв'язанням соціальних завдань на протилежність центрально-плановій економіці. Отже, очевидно, і слід розглядати соціальне ринкове господарство не як «третій шлях» між капіталізмом, соціалізмом та іншими «ізмами», а скоріше як історичний компроміс між теорією і практикою вільного ринку періоду класичного лібералізму, з одного боку, і сучасним державним інтервенціонізмом марксистського і навіть кейнсіанського напрямів — з іншого. Концепція соціального ринкового господарства має своїм вихідним пунктом саме послідовне протиставлення ринкової економіки центрально-керованому, примусовому господарству не тільки на рівні координуючих механізмів, принципів економічної свободи, а й у питаннях досягнення соціальної справедливості та добробуту.

Тому для правильного розуміння суті соціального ринкового господарства деякі дослідники пропонують не стільки виходити з конкретних ознак, критеріїв даної моделі, скільки відштовхуватися від того, що для неї є неприйнятним, які механізми і засоби досягнення соціальних цілей вона виключає. Цілком зрозуміло, зазначає у цьому зв'язку Г. Меллер, що поняття соціального ринкового господарства однозначно виключає певні типи економічного ладу, а саме такі, в котрих центрально-планування народногосподарського виробництва здійснюється з метою виконання плану. І навпаки, залишається відкритим питання, яким конкретним критеріям повинен відповідати окремий економічний лад, щоб бути і соціальним, і ринковим.

Свого часу відповідь на дане запитання — спосіб з'ясування критеріїв і ознак соціального ринкового ладу, який не обмежувався традиційним порівнянням з плановим механізмом центрально-керованої економіки, — запропонував А. Мюллер-Армак. У книзі «Управління економікою і ринкове господарство» (1964 р.) він писав: *смісл соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання.*

Під «соціальним вирівнюванням» розуміють забезпечення такого механізму розподілу національного доходу, який виключив би надмірне збагачення на одному полюсі

та незабезпеченість, злидні — на іншому. «Однобічне ринкове утворення доходів» з дуже різкою їх диференціацією повинно бути вирівняне або виправлене, на думку неолібералів, частково за допомогою соціальних витрат держави, але головним чином — шляхом податкової політики. Те, що треба виправити, зазначав у цьому зв'язку А. Мюллер-Армак, повинно бути проведене зрозуміло, свідомо і контролювано через державне пересування доходів, отже, шляхом оподаткування тих, чиї доходи вважаються надто високими, і надання пільг тим, утворення майна у кого прагнуть заохотити. У цьому розумінні соціальне ринкове господарство аж ніяк не є ідентичним вільній ринковій економіці, для якої невластива така функція вирівнювання, згладжування гострих соціальних відмінностей і конфліктів. Тут якраз і проявилися принципові розходження неолібералів з ідеями класичного лібералізму, який правильно розглядав саме функціональне значення конкуренції, але водночас недостатньо враховував соціальні та соціологічні проблеми.

На протилежність класичному лібералізму прихильники соціального ринкового господарства не прагнуть до відродження економіки за типом природного порядку. Їх метою, вважав А. Мюллер-Армак, є «новий синтез». Функція соціального вирівнювання, регулювання якраз і спрямована на досягнення такого синтезу між гарантованою законом свободою в економічній сфері та зобов'язаннями держави у забезпеченні соціальної справедливості та захищеності. Тому соціальне ринкове господарство не є виключно теорією конкуренції, а являє собою, за словами А. Мюллера-Армака, інтегральну формулу координації між сферами дії ринку, держави і суспільних груп. Виходячи з цього, дана формула має як соціологічний, так і економічний характер, є однаковою мірою статичною і динамічною.

У цьому зв'язку, а також з урахуванням тих проблем, з якими стикаються при переході до ринку вітчизняні дослідники і практики, особливо важливого значення для точнішого розуміння суті соціального ринкового господарства набувають, на наш погляд, відповіді принаймні на два принципових запитання:

1. Як співвідносяться між собою у моделі економіки, що розглядається, ринкові та соціальні фактори, відносини виробництва і розподілу?

2. Якими є межі, форми, інструменти державної політики соціального вирівнювання і наскільки вони відповідають фундаментальним принципам ринкової економіки?

2. ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

Подібні питання постали свого часу і перед німецькими неолібералами, ідеалом яких, за словами К. Шмідта, було подолання прірви між індивідуальною свободою, що надається ринком, і соціальною захищеністю, котру він дати не може. В. Ойкен бачив тісний взаємозв'язок економічної та соціальної сфер життя суспільства, але при вирішенні соціальних проблем, на відміну від «захоплень» соціалістів перерозподілом доходів, віддавав перевагу вдосконаленню ринкової форми організації виробництва. На його думку, якщо справедливим є твердження, що розподілити можна лише те, що було попередньо створено, то всі соціальні реформатори повинні насамперед добиватися господарського порядку, який діяв би з найвищою ефективністю. Тільки потім можуть виникати інші вимоги. Проблеми справедливого розподілу чи забезпечення, чи будь-яке інше соціальне питання не вирішуються при поганому порядку навіть тоді, коли він «приправляється» етичними прикрасами і закличками до спільних інтересів усіх людей.

Л. Ерхард також бачив смисл соціального ринкового господарства в тому, що будь-який успіх економіки, будь-яке досягнення раціоналізації, будь-яке підвищення продуктивності праці йде на користь народу і слугує кращому задоволенню потреб споживачів. Причому зумовленість вирішення соціальних проблем усім економічним ладом суспільства безпосередньо пов'язується виключно з вільною дією ринкових сил та механізмів, відповідно до яких зростаюча продуктивність праці знижує ціни і тим самим забезпечує підвищення реальної заробітної плати.

Таким чином, суть соціального ринкового господарства полягає в тому, що вже у самій ринковій системі закладені принципи, які регулюють і забезпечують рівність учасників економічного життя через вільну гру ринкових сил у відстоюванні своїх позицій та прав на частину прибутку на ринку. Саме тому, вважав А. Мюллер-Армак, на основі ладу ринкового господарства може бути створена багатогранна і досконала система соціального захисту.

Відповідно до ордоліберальної типологізації економічних устроїв суспільства соціальне ринкове господарство є свідомо встановленим ринковим ладом. Його основним конституюючим принципом виступає конкуренція, яка, набуваючи історично різних форм, цілком здатна здійснити соціальні завдання сучасного суспільства.

Цим, по суті, й відрізняється система соціального рин-

кового господарства від різних економічних моделей соціалізму, в яких розв'язання соціальних проблем, проведення соціальних реформ покладаються головним чином на державу і здійснюються при яскраво вираженому дирижизмі.

На протилежність представникам демократичного конкурентного або ринкового соціалізму, не говорячи вже про захисників його адміністративно-командної, тоталітарної моделі, теоретики соціального ринкового господарства не без підстав вважали за необхідне сумніватися в тому, чи зможе одного разу створена централізована система управління утриматися від спроб втручання у вільний вибір споживача або вільний вибір робочих місць. Прихильники соціального ринкового господарства рішуче відмежовуються від такої політики прямого державного втручання в економіку, коли елементи централізованого управління настільки накладаються на ринкові механізми, що фактично взаємно елімінують, блокують один одного і перешкоджають досягненню економічної ефективності.

Водночас соціальне ринкове господарство аж ніяк не відкидає необхідність сильної державної економічної політики. Але головною її метою у широкому розумінні є забезпечення зовнішніх умов для нормального функціонування ринкових механізмів, інституціоналізація конкурентного ладу, поєднання вільної системи виробництва із здійсненням соціальних завдань суспільства. Весь смисл даної політики полягає в тому, щоб виключити будь-які обмеження конкуренції, взяти під контроль діяльність монополій, олігополій, картелів і тим самим підвищити ефективність конкурентного ладу в інтересах споживача. Тією мірою, якою конкуренції буде надана якомога більша еластичність, вважав А. Мюллер-Армак, конкурентний лад відразу ж виконає і соціальні завдання. Чудово розумів роль конкуренції у розв'язанні соціальних проблем і Л. Ерхард — батько «німецького чуда», який практично здійснював політику соціального ринкового господарства. Червоною ниткою всієї своєї політики він вважав підтримку конкуренції як найефективнішого засобу для досягнення і забезпечення добробуту.

3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Поряд з однозначним визнанням конкурентного ладу як фундаментальної передумови досягнення добробуту найважливішою характеристикою соціального ринкового господарства є тісний взаємозв'язок економічної та соціальної політики. Слід підкреслити, що соціальна роль держави в

ордоліберальних моделях не зводиться лише до забезпечення суто зовнішніх, обмежених умов дії конкурентного механізму для досягнення соціальної справедливості.

Державна політика у соціальній сфері, що здійснюється ордолібералами у формі вирівнювання, згладжування можливих істотних соціальних відмінностей та конфліктів між суспільними групами, також має опосередкований, непрямий характер, спирається на економічні підйоми й стимулюючі механізми. Вона не має нічого спільного з кейнсіанськими концепціями «держави загального добробуту», з безпосереднім державним втручанням у сферу виробництва з метою встановлення соціальної справедливості або під захистом гасел про неї.

Для політики держави у межах соціального ринкового господарства є цілком неприйнятними, наприклад, створення додаткових робочих місць за рахунок розширення державного сектора в економіці, встановлення «справедливих цін» і адміністративний контроль над ними, необґрунтоване розростання програм соціальної допомоги за рахунок включення працездатних верств населення та інші характерні заходи «постачальницької держави», коли, за образним виразом Л. Ерхарда, «рука — у кишені сусіда».

Так, ордоліберальні теоретики соціального ринкового господарства дають критичну оцінку «традиційним функціям» соціальної політики держави, до яких вони відносять, зокрема, систему зведених у ранг обов'язкових державних асигнувань на соціальні цілі. Прямую соціальну допомогу в межах державної політики вирівнювання вони вважають обґрунтованою лише стосовно певних груп трудящих, які у випадку ущемлення їх соціальних прав можуть своїми діями справити деформуючий вплив на структуру економіки. До них належать окремі категорії працівників базових галузей промисловості, наприклад, шахтарі, енергетики, а також селянські господарства.

Щодо окремих осіб і груп, які потребують опіки, представники теорії соціального ринкового господарства проповідують принцип — «допомога шляхом самопомоги».

Складовим елементом концепції та політики соціального ринкового господарства є критика його прихильниками егалітаристських тенденцій «держави загального добробуту». Подібний егалітаризм спирається на фундамент перерозподільницької податкової політики за принципом «рука — у кишені сусіда». На противагу цьому податкова політика у межах соціального ринкового господарства, державного вирівнювання, хоч і пов'язана з певним перероз-

поділом національного доходу, насправді відкидає добре знайому нам практику зрівнялівки у розподілі та споживанні.

На думку ордолібералів, податкова політика держави у процесі соціального вирівнювання повинна насамперед захочувати і підтримувати усіма наявними у її розпорядженні засобами поведінку індивіда, який розраховує лише на власну передбачливість. До цих засобів належать, наприклад, система добровільного соціального страхування, підтримка різних форм заощаджень тощо. Тут суть державного вирівнювання у соціальній сфері пов'язана не з грубою «зрівнялівкою», одноманітним та уніфікацією у поведінці споживачів і господарюючих суб'єктів, а з ідеєю рівності шансів, тобто з ідеєю інституціонального забезпечення можливостей просування у суспільстві. Характерними прикладами є державна підтримка безплатної середньої та більшої частини вищої освіти у ФРН, державні програми допомоги у перекваліфікації тимчасово безробітних та ін.

Велике значення у межах державного вирівнювання надається активній структурній політиці, яка постійно має бути націлена на «депролетаризацію» населення і формування суспільства широких середніх верств шляхом розширення приватного сектора в економіці. Для цього практикується продаж привілейованих акцій найманим працівникам, підтримка індивідуального будівництва, надання кредитів для створення приватних підприємств тощо.

Поряд з податковою і структурною політикою найважливішим інструментом державного регулювання, вирівнювання у соціальній сфері є політика стабілізації грошового обігу та фінансів. Соціальність цього, здавалося б, специфічного й обмеженого каналу державного втручання в економіку була цілком очевидною для німецьких неолібералів. Л. Ерхард підкреслював, що соціальне ринкове господарство є немислимим без послідовної політики збереження валютної усталеності. І тільки цим шляхом можна запобігти збагаченню окремих кіл населення за рахунок інших. Без усталеності грошово-кредитної системи, в умовах фінансової нестабільності ринок посилає цінові сигнали, що перекручують господарську дійсність і здатні істотно деформувати економічну поведінку індивіда та соціальні результати його господарської діяльності, не говорячи вже про пряме інфляційне знецінення доходів і заощаджень.

Таким чином, *основними елементами структури соціального ринкового господарства є:*

конкурентний лад, який заснований на приватній влас-

ності на засоби виробництва і пронизує всі сфери суспільного виробництва;

ринок, що виступає як координуючий механізм і регулятор господарської діяльності;

домашні господарства, промислові, сільськогосподарські, банківські, торговельні, транспортні та інші підприємства як господарюючі суб'єкти;

держава, яка за допомогою політики зміцнення конкурентного ладу, встановлення його нормативно-правової бази забезпечує і контролює загальні умови нормального функціонування ринкового господарства, з одного боку, і сприяє соціальному вирівнюванню, згладжуванню можливих істотних відмінностей у становищі суспільних груп за допомогою (головним чином) непрямих підойм грошово-фінансової стабілізації, політики у сфері оподаткування, ринків праці, структурних зрушень, освіти, соціального страхування тощо, з іншого. Цільовою настановою соціального ринкового господарства виступає завдання досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи і на ґрунті конкурентного ладу.

4. ПРИНЦИПИ І КРИТЕРІЇ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

У кінцевому підсумку система соціального ринкового господарства, яка формувалася і в повоєнній Німеччині, виникає з прагнення до більш-менш обмеженого поєднання і ув'язування *принципів економічної свободи із соціальними критеріями господарювання*. Значення і реальну вагу цих двох основних груп елементарних принципів і критеріїв соціального ринкового господарства слід розглядати на фоні концептуальних відмінностей у трактуванні ринку і плану (або державного регулювання) та співвідношення між ними у процесі координації економічного життя суспільства.

Політики ФРН, що змінювали один одного при владі, під час вибору та практичного здійснення стратегії економічної кон'юнктури, структурних зрушень більшою чи меншою мірою орієнтувалися (залежно від своїх політичних позицій) або на послідовне проведення принципів економічної свободи, або на досягнення соціальних критеріїв ринкового господарства. За цим криється цілком певний дуалізм у розумінні ринку і державного регулювання як двох сторін (чи типів) координуючого механізму сучасної ринкової економіки.

Теорія і практика соціального ринкового господарства у ФРН на різних етапах еволюції зазнавали на собі впливу різних уявлень про порівняльну ефективність ринкових і планових механізмів. Тут можна виділити дві основні, принципово протилежні теоретичні та політекономічні позиції. Так, прихильники теорії дисфункції державного регулювання (В. Енгельс, Х.-К. Ректенвальд, Р. Ваубель та ін.) вбачають у державному інтервенціонізмі головну причину економічного безладдя, проблем і суперечностей економічного зростання. Водночас прихильники теорії дисфункції ринку (серед них насамперед представники кейнсіанського і соціально-інституціонального напрямів — Ф. Бейтор, Дж. К. Гелбрейт та ін., а у Німеччині — теоретики соціал-демократії, автори відомого меморандуму «Проти консервативного формування» 1980 р.) переконані в тому, що ринковий координуючий механізм сам по собі не спроможний впоратися з проблемами стабілізації, розподілу, монополізації та соціального забезпечення.

Представники теорії економічної дисфункції держави спираються на посилку, що людина передусім дбає про свої власні інтереси і, споживаючи або використовуючи суспільні блага чи послуги, які їй нічого не варті або коштують занадто дешево, поводить себе марнотратно. Виходячи з такої посилки, *переваги ринку і відповідно неефективність державного управління по суті обґрунтовуються за допомогою таких аргументів:*

зайнята забезпеченням і розподілом суспільних благ державна бюрократія внаслідок притаманної їй тенденції до втручання в усі сфери стає дедалі більш громіздкою та незграбною в управлінні, а її заінтересованість в уникненні будь-яких конфліктних ситуацій значно ускладнює координацію і прийняття рішень;

для бюрократичних структур характерною є тенденція до перекручення інформації, коли з особистих чи політичних спонукань вгору передається тільки «бажана» інформація, яка до того ж багаторазово фільтрується на різних щаблях управлінської піраміди (інформаційна фільтрація). Забезпечення ж надійності інформаційних потоків і контролю за ними неминуче веде до подальшого роздування управлінського апарату;

стимул до продуктивності, який дає конкурентна система ринкового господарства, значно послаблюється або зовсім зникає при державному управлінні та регулюванні економіки, які не забезпечують достатньої винагороди за

ефективну господарську діяльність і покарання — за не-ефективну;

оскільки державні бюджети фінансують виробничу діяльність переважно не за принципом еквівалентності, а випуску продукції не відповідають які-небудь певні зобов'язання, то виробники і споживачі продукції втрачають уявлення про її реальну ціну, що сприяє марнотратству суспільних коштів. Отже, бюрократія розподіляє матеріальні блага й послуги не відповідно до потреб чи попиту, що веде до ще більшої несправедливості у розподілі;

при формуванні державного бюджету показовою є орієнтація на забезпечення приростів від досягнутого, тобто бюджетні статті попереднього року, як правило, переносяться на наступний рік без урахування змін у практичній необхідності подальшого фінансування відповідних завдань. Бюрократія не має, крім власних інтересів, чітких ранжированих політичних пріоритетів і не допускає включення до бюджету нових витратних позицій, а тому вся фінансова маса, що знаходиться в її розпорядженні, з більшим чи меншим приростом або скороченням припадає переважно на вже наявні витратні програми, а для забезпечення нових, визнаних політично необхідними, кошти не виділяються;

державні підприємства викликають ті ж зовнішні ефекти (наприклад, руйнування навколишнього середовища), що й приватні господарства, проте відповідальність за це несуть далеко не однаковою мірою, оскільки викидні затрати (наприклад, пов'язані з втратою часу через невпорядкованість вулиць, під'їзних шляхів, із забрудненням води, повітря тощо) не відбиваються в жодному державному бюджеті;

громадянин поводить себе у демократичній системі раціонально лише тоді, коли він більше цікавиться пропозицією товарів, а не участю в політичних заходах і процесі розробки політичних рішень, бо суб'єкт ринкових відносин завжди має повноважний голос (у нього є вільний вибір певного товару) на протилежність голосу політизованого громадянина, вага якого серед 50 млн виборців ФРН є незначною.

Противники теорії економічної дисфункції держави, поряд з власною критикою бюрократичних перекручень механізмів державного регулювання, пропонують *теорію дисфункції ринку*, яка порушує питання про *істотні недоліки ринкових процесів*. Згідно з даною теорією, недостатність і неповноцінність ринкового механізму аргументуються з

позицій необхідності забезпечення економічної стабільності, демократизації, справедливого розподілу і споживання в такий спосіб:

ринкові сили, що вільно розвиваються, на противагу уявленням про сприятливий вплив державного втручання в економіку, завжди відзначалися нестабільністю, оскільки постійно викликали кон'юнктурні та структурні коливання попиту, інвестицій, обсягів виробництва, цін, зайнятості та зовнішніх ефектів;

ринок сам по собі веде до нерівності, сприяє концентрації економічної влади, оскільки його свобода нерідко перетворюється на свободу для економічно сильніших і великі підприємства дістають значні переваги;

ринок як ефективний координуючий механізм дедалі більше втрачає своє значення, а на його місце поступово приходять монополістичне регулювання економіки. Транснаціональні концерни, що являють собою сучасні ринкові сили, здавна мають гнучку і сильну управлінську автономію, яка дає можливість приймати вагомі економічні рішення про обсяги і структуру інвестицій, виробництва, про рівень цін і прибутку тощо, а також здійснювати політичну владу, не узаконену демократичним шляхом;

приватнопідприємницька бюрократія, що істотно впливає на регулюючі механізми ринку, має (за винятком, мабуть, контролю за протіканням монопольних виробничих процесів та їх результатами) такі самі недоліки і слабкі місця, як і бюрократія державна. Корпоративна бюрократія діє ефективніше тільки на рівні керівництва, оскільки останнє меншою мірою, ніж державна бюрократія, підпорядковане обмежувальним правовим нормам та інструкціям і має різноманітніші підйоми та інструменти управління (організація, добір кадрів тощо) для прийняття раціональних рішень;

орієнтація політики та імперативи ринку супроводжуються витісненням «позаринкових» важелів впливу на економіку. Особливо це проявляється у скороченні державних соціальних програм. Держава, орієнтована на принцип ринкової рентабельності та зайнята тільки тим, що забезпечує виробничі передумови для приватного підприємництва (створення інфраструктури, встановлення «сприятливих» умов оподаткування) і «перетравлює» наслідки ринкового господарства (шкода, завдана навколишньому середовищу, політичні конфлікти), не може задовільно виконувати свої соціальні зобов'язання;

ринок загострює несправедливість у розподілі доходів,

майнову нерівність. Одержувані через нього доходи зміцнюють позиції економічно сильніших і заможніших, створюючи необхідні передумови (прибуткові вкладення заощаджень, одержання консультацій із законодавства й оподаткування, які сприяли б підвищенню доходів і т. д.) для подальшого нагромадження багатства. Навпаки, розподіл матеріальних благ і послуг через ринок ставить у невигідне становище групи з низькими доходами, які не спроможні придбати дорогі, особливо цінні товари й послуги, а також групи слабких в економічному відношенні осіб, яким взагалі немає місця на ринку;

нарешті, через ринковий механізм неможливо забезпечувати «достатне» задоволення потреб у товарах й послугах у суворій відповідності з попитом на них. Ні ринкові ціни, які відображають лише моментальний ступінь рідкості товарів, ні середнє споживання (купівельна спроможність) не дають можливості зробити вірогідні висновки про наявну структуру потреб (ринкова обмеженість інформації), майбутню шкалу споживання і відповідну переорієнтацію галузевої економіки. Вільна гра ринкових сил привела до небаченого раніше, найвищого якісного і кількісного рівня забезпечення споживчими товарами, проте не змогла створити відповідну соціальну інфраструктуру. Перекладання обов'язків у товарному забезпеченні переважно на ринкові сили повинно було, як наслідок, відсунути на другий план політичні рішення про необхідність задоволення попиту на суспільні блага і послуги і в результаті призвести до того, що в сучасних умовах існує значний відкладений попит на товари суспільного користування.

Наявність недоліків як ринкового механізму, так і державного інтервенціонізму й зумовили необхідність постійного пошуку в сучасній західній економічній літературі оптимального поєднання, суміщення принципів економічної свободи і принципів соціальності в умовах ринкового господарства. До *принципів економічної свободи у ринковому господарстві* належить насамперед свобода розпорядження і користування власністю. Це, у свою чергу, передбачає свободу інвестування, промислів, виробничої діяльності і торгівлі.

Важливе місце у системі цінностей ринкового господарства відводиться свободі споживача, оскільки приватнопідприємницька діяльність набуває доцільності та дістає своє виправдання тільки у зв'язку із задоволенням потреб населення. І нарешті, вільний доступ на ринок, який проповідує економічний лібералізм, включає в себе свободу конку-

ренції, підтримка якої з економічних і політичних причин (необхідність запобігання надмірній концентрації влади) набуває особливого значення.

До соціальних принципів організації та функціонування ринкового господарства у ФРН, поряд із забезпеченням прожиткового мінімуму (допомога по безробіттю, встановлення мінімального рівня заробітної плати, регулювання робочого часу і т. п.), належать принципи соціальних гарантій, соціальної справедливості та соціальної рівноваги (вирівнювання), що пронизують усі суспільно-економічні процеси.

Як же співвідносяться між собою принципи економічної свободи і соціальності? Яке вони мають значення в реально існуючій економічній системі ФРН? Для правильної відповіді на ці запитання, на наш погляд, необхідно простежити особливості становлення й етапи еволюції соціального ринкового господарства у повоєнній Німеччині.

Запитання для обговорення і самоконтролю

1. Чим пояснюється існування різних оцінок сутності соціального ринкового господарства? Дайте найправильніше, на Ваш погляд, його визначення.

2. Які критерії та ознаки слід урахувати при з'ясуванні соціального ринкового ладу?

3. Назвіть основні фактори розвитку соціального ринкового господарства та проаналізуйте їх співвідношення.

4. Чи заперечує вільне ринкове господарство необхідність державної економічної політики?

5. Яке місце в ринковій економіці відводять теоретики ордолібералізму соціальній ролі держави?

6. Що являє собою соціальна структура ринкового господарства? Назвіть основні її елементи.

7. Аргументуйте переваги та недоліки ринку. Спробуйте порівняти характеристики ринкового механізму і державного інтервенціонізму.

8. Назвіть і проаналізуйте принципи та критерії соціального ринкового господарства.

Глава 4. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ФРН

1. ФАЗИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

У процесі практичної реалізації соціальне ринкове господарство ФРН пройшло ряд фаз та етапів розвитку, зазнало суттєвої еволюції. Осмислення і врахування її особливостей має надзвичайно важливе значення для ринкової трансформації економіки України.

В сучасній науковій літературі є багато розходжень у питанні виділення конкретних етапів еволюції соціального ринкового господарства, оскільки за основу його періодизації взяті практичні кроки щодо формування ринку, зміцнення конкурентного ладу, проведення господарських реформ, подальшого вдосконалення ринкового механізму в повоєнній Німеччині. Відмінності в поглядах, позиціях дослідників та політиків починаються лише тоді, коли йдеться про оцінку конкретних економічних заходів, їх результатів при розбудові соціального ринкового господарства.

Загальноприйнятою на сьогодні можна вважати концепцію трьох фаз розвитку соціального ринкового господарства в ФРН, яка заснована на аналізі показників економічного зростання, динаміки зайнятості, норми безробіття як головних критеріїв для періодизації. Так, німецькі дослідники Х. Ламперт, Е. Хельмштедтер та інші виділяють три головні фази розвитку німецького народного господарства за 1950—1987 рр., які, по суті, і збігаються з еволюцією соціального ринкового господарства.

1. Фаза відбудови ринкового господарства (1950—1958 рр.).

2. Фаза забезпечення повної зайнятості (1959—1973 рр.).

3. Фаза структурної перебудови економіки (1974—1987 рр.).

У відбудовчій фазі розвитку ринкового господарства за бурхливого зростання виробництва й зайнятості безробіття було скорочене з 11 до 3,7 %. У другій фазі панувала вже повна зайнятість, а в кінці була досягнута і понадзайнятість значною мірою за рахунок залучення іноземних робітників. Останні з'явилися в повоєнній Німеччині з 1961 р., а найбільшій чисельності досягли у 1973 р.— 2,5 млн чоловік. У другій фазі було створено понад 4 млн нових робочих місць.

У третій фазі погіршення (і досить істотне) всіх основних показників економічного розвитку, особливо починаючи з середини 70-х років, було викликане структурними зрушеннями в економіці, необхідністю технологічної перебудови виробництва.

За всіма цими процесами стояла цілком визначена економічна політика, яка відбивала на різних етапах інтереси різних, що змінювали одне одного при владі, угруповань правлячого істеблішменту ФРН, специфіку їхніх уявлень про спрямованість еволюції соціального ринкового господарства. Однак тут ідеться про поворотні моменти в роз-

витку економіки ФРН, пов'язані насамперед з еволюцією політики забезпечення та підтримки конкурентного ладу («політики ладу»), з пріоритетами в її проведенні, в розстановці акцентів у співвідношенні ринкових та неринкових механізмів.

Все це і знайшло своє відображення у виділенні трьох фаз перетворень соціального ринкового господарства. Кожна із зазначених фаз, у свою чергу, підрозділяється на ряд етапів та підетапів, виділення яких є своєрідним відбитком прийнятих економічних рішень у галузі політики управління господарськими процесами («політика процесу»), передусім за допомогою валютно-фінансових і податкових важелів.

Показовою в цьому відношенні є перша, відбудовна фаза розвитку економіки повоєнної Німеччини, нерозривно пов'язана з практичною діяльністю тодішнього міністра господарства Л. Ерхарда. Очевидно, що жоден наступний період у соціально-економічному розвитку ФРН не був настільки насиченим суттєвими господарськими перетвореннями, як за часів Ерхарда. Тодішні перетворення значною мірою зумовили її сьогоденне обличчя.

Важливими віхами на шляху відбудови ринкової економіки виділяються валютна та господарська реформи, що розпочалися в 1948 р., реалізація «плану Маршалла», власне процес формування соціального ринкового господарства.

2. ГОСПОДАРСЬКА ТА ВАЛЮТНА РЕФОРМИ

Господарська та валютна реформи були для Л. Ерхарда, по суті, двома сторонами однієї медалі. Без валютної реформи навряд чи була б можливою і тим більше ефективною господарська реформа. Безумовно, особливе значення для успіху господарської реформи мала підтримка з боку «плану Маршалла».

Необхідність розпочинати саме з валютної реформи, причому переважно конфіскаційного характеру, була цілком очевидною для Л. Ерхарда. І не тільки тому, що потрібно було привести до рівноваги повністю розладнану війною фінансову систему, яка знаходилася під тяжким пресом гіперінфляції¹. Не менш важливе значення мало усвідом-

¹ За роки війни грошова маса збільшилася в 4 рази, а борг німецької держави — в 10 разів, що було пов'язано головним чином з витратами на озброєння. Якщо в 1938—1939 рр. ці витрати становили 32 млрд рейхсмарок, що становило 61 % витрат державного бюджету, або 25 % ВВП, то в 1943—1944 рр. вони досягли відповідно 118 млрд рейхсмарок, 81 і 70 %.

лення того, що «соціальне ринкове господарство немислиме без послідовної політики збереження валютної стійкості. І лише таким шляхом можна запобігти збагаченню окремих кіл населення за рахунок інших»¹.

Та все ж головне завдання полягало в приборканні інфляції, приведенні величезної грошової маси у відповідність з рівнем виробництва, що значно впав. Досить зазначити, що кількість грошей в обігу у зв'язку з воєнними видатками збільшилася за період 1938—1945 рр. у 5 разів — з 60 до 300 млрд рейхсмарок. Ця маса грошей до кінця війни далеко перевищила обсяг товарного виробництва. Всі важливі споживчі товари були раціоновані і розподілялися за картками. Процвітав чорний ринок, господарського кругообороту в звичайному розумінні цього слова більше не було. Промислове виробництво ледве досягало 1/3 довоєнного рівня.

Валютній реформі безпосередньо передували досить широкі дискусії відносно шляхів оздоровлення грошового обігу і стабілізації фінансової системи, урегулювання проблеми державного боргу. Пропонувалося багато різних варіантів вирішення цього досить складного завдання. Один із них полягав у тому, щоб, не міняючи стару валюту, зберегти без змін і обсяг грошової маси в обігу (чия купівельна спроможність автоматично впаде при підвищенні цін та заробітної плати) для стримання інфляції. Ще одна пропозиція зводилася до того, щоб просто знизити достоїнство грошової одиниці, наприклад, в пропорції 10 : 1, тобто провести девальвацію. У цьому випадку десятикратно зменшена грошова маса була б приведена у відповідність з обсягом виробництва, що дало б змогу відвернути регулювання цін і заробітної плати. Розглядався як теоретично можливий і варіант, коли держава через податки знімає надлишок грошової маси тощо.

Однак усі пропоновані рішення тою чи іншою мірою страждали однаковими недоліками: вони зовсім не чинили стимулюючого впливу на виробництво й (або) обмежувалися адміністративним регулюванням цін та заробітної плати (що, по суті, й пригнічувало всі стимули виробників) або мали виразно конфіскаційний характер щодо збережень населення, цілком перекладаючи на нього проблему державного боргу. Звідси було зрозуміло, що намічувана валютна реформа неминуче передбачатиме компромісні рішення. Важливо лише, щоб у результаті цих компромісів

¹ Эрхард Л. Благосостояние для всех / Пер. с нем. М., 1991. С. 19.

був «запущений» механізм саморегуляції ринкового господарства. Саме цю мету ставив перед собою Л. Ерхард при проведенні валютної реформи, долаючи як опір своїх політичних противників із рядів соціал-демократів і профспілок, так і нерозуміння з боку адміністрації союзників у Німеччині¹.

Проведення валютної реформи регулювалося прийнятими протягом 1948 р. чотирма основними законами: *про гроші, грошову емісію, перетворення фінансової системи, про блоковані рахунки*. Найважливішими положеннями цих законодавчих актів були такі:

рейхсмарка з 21 червня 1948 р. оголошувалася недійсною; нова валюта, яка приходила їй на зміну, називалася німецькою маркою;

кожний житель західних зон міг обміняти 60 рейхсмарок на німецькі марки у співвідношенні 1 : 1. Із цієї квоти, що припадала на одну особу, 40 німецьких марок виплачувалися відразу ж, 20 червня 1948 р., а решта 20 марок — через місяць;

заробітна плата й інші види платні продовжували виплачуватися у новій валюті на тому ж рівні, що й раніше; ціни не змінювалися;

платежі за боргами відкладалися на тиждень (мораторій);

протягом тижня необхідно було здати всю стару грошову готівку, активи й оголосити суми для обміну.

Лише після зазначеного терміну населення дізналося, що відбудеться далі з цими грошовими сумами в рейхсмарках: обмінний курс встановлювався 10 : 1, тобто 10 рейхсмарок за 1 німецьку марку. Однак безпосередньо розпоряджатися можна було лише половиною активів у нових німецьких марках. Інша половина була спочатку заморожена на блокованому рахунку (потім згідно із законом про блоковані рахунки від 4.10.1948 р. 1/5 всієї суми, що знаходилася

---

¹ Атмосферу, яка передувала початку валютної реформи, добре передав очевидець подій, німецький дослідник К. Вілленберг: «Ці останні дні старої рейхсмарки пройшли під знаком гарячкової сверблячки. Кожному було зрозуміло, що після валютної реформи старі гроші або зовсім знеціняться, або будуть варті набагато менше, ніж раніше. Однак прагнення своєчасно скупити на ці рейхсмарки цінні речі наштовхнулося на порожні полиці. Торгівля більше не хотіла продавати свої товари за паперові гроші, єдина користь від яких через декілька днів полягала б, можливо, лише в тому, щоб оклеїти ними свою кімнату як шпалерою... Серед споживачів у той час зростало озлоблення, міські адміністрації закликали громадян до терпіння, а торгівлю просили забезпечити постачання громадян життєво важливими товарами...»

на рахунку, розблокувалася, 1/10 — можна було вкласти в середньотермінові і довготермінові цінні папери, решта, 70 % суми, повністю викреслювалася, виводилася з обороту);

активи сумою понад 5000 рейхсмарок повинні були перед обміном перевірятися фінансовим відомством;

лише десята частина боргів у рейхсмарках погашалася новими німецькими марками;

регулярні платежі, такі як заробітна плата, оклади, пенсії, орендні платежі, квартплата тощо, продовжували здійснюватися за курсом 1 : 1.

Таким чином, якщо на рахунку знаходилося, наприклад, 100 нових марок (=1000 рейхсмаркам), то відразу можна було скористатися 50 марками, 35 — повністю виводилися з обороту, 10 — розблоковувалися пізніше, а 5 — можна було вкласти в цінні папери. Іншими словами, 1000 рейхсмарок фактично дорівнювали 65 німецьким маркам.

По суті, оголошені жорсткі заходи означали ніщо інше, як майже безвідшкодовне відчуження вкладів і збережень, крах надій мільйонів людей. І навпаки, той, хто володів цінностями й акціями, нічого не втратив. Крім того, його борги, якщо вони були, за одну ніч скоротилися на 9/10.

В результаті обмеження Банком німецьких земель випущеної грошової маси 10 млрд нових марок вдалося радикально скоротити кількість грошей в обігу. Оскільки за цим, звичайно ж, не відбулося ніякого зниження рівня цін, валютна реформа означала, насамперед, знецінення, девальвацію грошей. При цьому у вигідному становищі виявилися власники матеріальних цінностей і товарів. Однак таке хворобливе для населення скорочення грошової маси, зрозуміло, було необхідне для того, щоб знову відновити функцію грошей як засобу платежу. Із заміною валюти блискавично змінилася і ситуація з пропозицією товарної маси: товари, які раніше можна було дістати лише на чорному ринку, знову з'явилися у магазинах. Із зникненням чорного ринку сформувався єдиний ринок з налагодженим господарським кругооборотом. Важливими наслідками реформи стали: відновлення заінтересованості в оплаті праці грошима, помітне зростання продуктивності праці і довіри до нової валюти, припинення бартерних угод тощо.

Надзвичайно важливого значення Л. Ерхард надавав тому, щоб валютна реформа здійснювалася паралельно і в тісному зв'язку з орієнтованою на відбудову ринкових механізмів господарською реформою. «Для нас було цілком очевидно, — писав він пізніше, — що ця валютна реформа

сама по собі як технічний захід не спроможна привести до оздоровлення, а створює лише основи і передумови для успішного розвитку»¹.

Суть господарської реформи, яка розпочалась одночасно з валютною в 1948 р., Л. Ерхард вбачав у максимально можливій лібералізації економічного життя суспільства, усуненні жорсткої регламентації господарських процесів. З часів панування націонал-соціалістів економіка Німеччини була центрально-керованою. Такою ж вона, певною мірою за інерцією, залишалася і в перші повоєнні роки. Після капітуляції так само залишалися замороженими заробітна плата і ціни, продовжувався централізований розподіл товарів, через величезний товарний дефіцит союзники пішли ще далі шляхом всебічного нормування споживання. Енергія, сировина, напівфабрикати, готова продукція — все це розподілялося у межах народногосподарських планів. Нормування товарів, встановлення цін регулювалися за допомогою безлічі адміністративних положень та інструкцій.

Для заняття будь-якою господарською діяльністю вимагався дозвіл союзницької адміністрації. Ніхто в 1948 р. навіть не думав про можливість настання в найближчі роки лібералізації господарського життя. Саме в той період один із лідерів німецької соціал-демократії В. Брандт був абсолютно переконаний у тому, що економічна свобода є або ілюзією, або безвідповідальністю. Боялися соціального вибуху в результаті економічної лібералізації і союзники.

В таких, здавалося б, зовсім несприятливих для ліберальних перетворень умовах Л. Ерхард запропонував як передумову для успішного економічного розвитку насамперед повернення до вільного ціноутворення. Смысл валютної реформи він вбачав у тому, щоб відновити правильне співвідношення цін. Ціна як вираз відносин з приводу рідкості (обмеження) ресурсів, матеріальних благ повинна була знову взяти на себе народногосподарську регулюючу функцію. Нормальне ринкове господарство, на думку Л. Ерхарда, не може відмовитися від функції вільної ціни. Хто захоче виключити функцію вільної ціни, той умертвляє конкуренцію і сприяє заціпенінню економіки, і не має значення, проводиться це державними установами чи підприємницькими організаціями, як наприклад, картелями.

При цьому Л. Ерхард повністю виключав будь-яку можливість центральної влади встановлювати в інтересах су-

---

¹ Цит. за: Im Überblick; Bundesrepublik Deutschland. Politik, Wirtschaft, Sozialordnung. Frankfurt a. Main, 1980. S. 49.

спільства «приватні цінові співвідношення», або так звані «справедливі ціни». Під «справедливою», чи «правильною», ціною він розумів ринкову ціну, яка утворюється в результаті урівноваження цін на вільному ринку. Будь-яке інше розуміння явища цін, на думку Л. Ерхарда, призводить до спотворень і з необхідністю сприяє, крім цього, поширенню переконання, нібито підприємець може в будь-якому випадку претендувати на покриття витрат.

Однак головна проблема для Л. Ерхарда при лібералізації ціноутворення на практиці полягала в тому, що він як директор господарського управління Об'єднаної економічної зони був саме відповідальним за встановлення «твердих» цін і контроль за ними. Звільнення цін не входило в його компетенцію. «Широка громадськість так повністю і не усвідомила, що розігрувалося за лаштунками цього переходу до валютного ринкового господарства,— писав згодом Л. Ерхард.— Наведу лише один приклад: суворі чиновники американських і англійських контрольних інстанцій передбачали необхідність попереднього дозволу для кожної зміни, що стосувалася цін. Союзники, щоправда, не врахували того, що комусь може прийти в голову не змінити, а відмінити розпорядження, які регулювали ціни»¹.

Коли після грошової реформи 21 червня 1948 р. постало питання про відміну раціонування продуктів та товарів, Л. Ерхард наважився на рішучий крок. Без усяких повноважень він виступив по радіо і оголосив про відміну регулювання цін. Цей крок викликав обурення американських властей. Виконуючий обов'язки військового губернатора Лусіус Д. Клей зажадав пояснень від Л. Ерхарда, чому він самовільно змінив розпорядження союзників, на що той відповів, що він не міняв цих розпоряджень, а відмінив їх.

Здавалося, що Л. Ерхарду доведеться розпрощатися з місцем економічного директора. Однак виявилось, що лише акт самовілля, а не зміст обіцянки викликав гнів військової адміністрації. В результаті його заява не була анульована. Таким чином, рішення про майбутній характер економіки країни було прийнято, незважаючи на шалений опір з боку майже всіх політичних партій та профспілок.

З проведенням грошової реформи Л. Ерхард пов'язував свої надії на ліквідацію примусової регламентації господарського життя. Відповідно до розроблених ним і прийнятих законів про принципи економічної структури і політику цін після грошової реформи для більшості товарів відразу

¹ Эрхард Л. Благосостояние для всех. С. 28.

ж було відмінене будь-яке нормування, а в листопаді 1948 р.— заморожування заробітної плати. Контроль за цінами на основні продукти харчування був поступово знятий через рік, а контроль за квартплатою — через 12 років.

Поряд з поверненням до вільного ціноутворення першочерговою метою економічної політики було оволодіння ситуацією з постачанням населення. Обрана Л. Ерхардом стратегія полягала в тому, щоб головну увагу в економіці зосередити на промисловості, яка виробляла споживацькі товари, тобто на забезпечення населення товарами повсякденного попиту. При цьому ставилася мета регулювання через попит споживачів виробництва, яке розширювалося б за рахунок отримання прибутків і збільшило б випуск споживацьких товарів.

3. РОЛЬ «ПЛАНУ МАРШАЛЛА» В СТАНОВЛЕННІ СОЦІАЛЬНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Передбачені валютною та господарською реформою заходи навряд чи мали б такий швидкий ефект та успіх, якби повоєнна Німеччина залишилася сама зі своїми проблемами, без допомоги ззовні. В червні 1947 р. американський державний секретар Дж. Маршалл оголосив програму економічної допомоги для всієї Європи. Ця програма справила благотворний вплив на розвиток західних зон окупації і ФРН, яка утворилася на їхньому місці. Водночас у радянській економічній літературі, публіцистиці до недавнього часу (а інколи й нині) істотно переоцінювалося значення обсягів цієї допомоги за «планом Маршалла», і, навпаки, залишалися в тіні характер, форми і цілі реалізації даного плану, спрямованого насамперед на підтримку приватнопідприємницьких структур і відновлення ринкових механізмів (див. схему).

Уроки здійснення «плану Маршалла» досить переконливо показують, на наш погляд, за яких умов, організаційних форм і механізмів незначні (з позицій сьогодення) обсяги допомоги можуть дати реальні результати в становленні ринкового господарства. В цьому полягає їхня цінність для України в період ринкової трансформації її економіки.

Зрозуміло, прямі поставки продуктів харчування змогли поліпшити становище з продовольством, а поставки сировини сприяли відбудові промисловості. Однак «план Маршалла» був покликаний слугувати не лише відбудові повоєнної Європи, а й привести країни-учасниці до тісного

економічного співробітництва. Так була створена під патронажем американської адміністрації спільно з країнами — отримувачами кредитів Організація Європейського економічного співробітництва (ОЄЕС). Саме через цю організацію здійснювався до 1952 р. розподіл близько 20 млрд дол.,

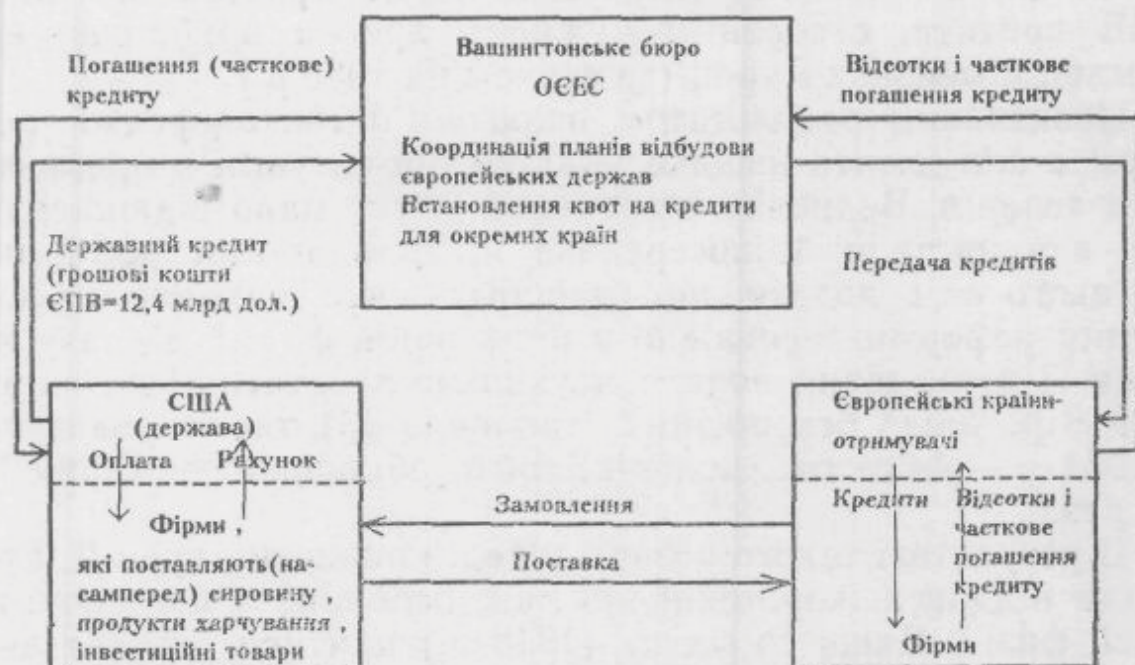

Рис. 2. Схема дій «плану Маршалла»

з них близько 1,5 млрд дол — для ФРН. У цьому зв'язку німецькі історики П. Мікель і Х. Вігонд у своїй праці «Історія, політика, суспільство» писали, що лейтмотивом усіх дій і думок було перетворення Європейської програми відбудови (ЄПВ) в «ключ запалення» для економічного оздоровлення після руйнувань, заподіяних війною. Політична мета одночасно полягала в тому, щоб із закінченням післявоєнних злиднів протидіяти дальшому поширенню комунізму в Європі.

Американські поставки за програмою допомоги мали сприяти оживленню виробництва. Якщо в результаті таких поставок були побудовані, наприклад, фабрика або завод, то грошові суми на погашення кредиту залишалися в країні, тобто поворотні кошти знову вкладалися у будівництво вже наступного підприємства.

Звичайно ж, мотиви запропонованої американцями допомоги для потерпілих від війни країн, у тому числі і переможених, були далеко не безкорисливими. Так, близько 10 млн демобілізованих американських солдатів рушили на ринок праці, а потужності, що розрослися за роки війни і

були пов'язані з поставками озброєнь для союзників, виявилися незавантаженими. Якби в цій ситуації через неплатоспроможність населення вийшли з обороту і європейські ринки збуту, то економіці США також загрожувала б тяжка повоєнна криза. Крім того, в результаті реінвестування лише відсотків, одержаних за використані по лінії ЄПВ кредити, створені потужності зросли приблизно на 15 млрд німецьких марок (за станом на 1988 р.).

Позитивним результатом валютної і господарської реформ стало досить швидке поліпшення ситуації з пропозицією товарів. Водночас негативний ефект мало підвищення цін, яке настало безпосередньо після валютної реформи. До цього слід додати, що безробіття, яке існувало до валютної реформи переважно в прихованій формі, відразу ж після її проведення почало неухильно зростати. Так, якщо в 1948 р. число безробітних становило 451 тис. чоловік, то в 1951 р.— 1432 тис. чоловік, тобто збільшилося майже в 3,2 рази.

В результаті такого розвитку подій ринковий курс Л. Ерхарда піддався жорстокій критиці, особливо в його початковій фазі¹. Якщо спочатку (1948 р.) критики, які «затаврували» високі ціни після відміни регламентації господарських процесів, були головним чином із рядів профспілок та їх функціонерів, то вже в 1949—1950 рр., коли розширилася пропозиція товарів і ціни на багато споживацьких то-

---

¹ Сам Л. Ерхард згадує про цей період так: «В історії німецької економіки однією з найдраматичніших епох було друге півріччя 1948 р. Відбувалася боротьба між ідеєю звільнення ринкового господарства і протиборствующими силами примусово керованого господарства. Щоправда, деякі обставини економічного становища і не сприяли тому, щоб викликати рішучу і безумовну довіру до правильності такого прориву до економічної свободи. В перші місяці після реформи індекс цін повсюди значно зріс... Найважливішим завданням було не дати себе збентежити цією бурхливою плутаниною і залишитися непохитним навіть тоді, коли профспілки закликали — 12 листопада 1948 р. — до загального страйку, щоб за допомогою такого рішучого заходу покінчити з вільним ринковим господарством... В кінці серпня 1948 року я заявив таке: Я залишаюся зі своєю думкою, і майбутнє покаже, що я був правий. Маятник цін нині скрізь порушив межі морального і допустимого. Це відбулося під натиском факторів, які збільшують собівартість продукції, і під впливом сп'яніння, викликаного тими грошима, які були видані на кожному людину при валютній реформі в обмін на старі гроші. Але скоро настане час, коли конкуренція змусить ціни повернути в нормальний стан, а саме: до того рівня, який забезпечує найкраще взаємовідношення між заробітками і цінами, між номінальним доходом і рівнем цін» (Ерхард Л. Благосостояние для всех. С. 29).

варів знизилися, гостра критика стала надходити з табору підприємців. Вони вимагали від Л. Ерхарда покласти кінець руйнівній конкуренції, що значною мірою стимулювалася підприємницькою діяльністю величезної кількості біженців. Л. Ерхард зумів протистояти подібним вимогам і розкрив тим самим потенційні можливості ринкового господарства при узгодженні різних, інколи протилежних економічних інтересів.

Ще одне серйозне випробування було пов'язане із значними ринковими потрясіннями в результаті корейської кризи 1951 р. Одні знову почали вимагати заморозити ціни, інші — обмежити грошову масу в обігу. Дефіцит торгового балансу, закінчення до 1952 р. дії «плану Маршалла» знову вимагали державного втручання в економіку. Л. Ерхард витримав і цю, останню велику хвилю виступів проти ринкового господарства. Саме з цього моменту його курс почав супроводжувати успіх. Система ринкового господарства утвердилася остаточно.

Таким чином, лише після подолання початкових труднощів у становленні ринкового господарства настала стадія економічного зростання, що увійшла в історію як «німецьке економічне чудо». До кінця 1948 р. був досягнутий довоєнний рівень виробництва. Звичайно, деякий час продовжувало збільшуватися число безробітних, яке досягло свого піку (більше, ніж у 2 млн чоловік) у першому кварталі 1950 р. Після цього безробіття пішло на спад і вже з другої половини 1950 р. виявилася стійка тенденція до зростання зайнятості аж до 1967 р. Дедалі ширші верстви населення стали на собі відчувати позитивні результати економічного піднесення, і дана Л. Ерхардом обіцянка прийти через соціальне ринкове господарство до «добробуту для всіх» почала набувати достовірних обрисів.

За 1950—1958 рр. середньорічні темпи приросту сукупного суспільного продукту без урахування цінових коливань досягли майже 8 %. Норма безробіття з 1959 р. на тривалий час опустилася нижче 3 %. З 1950 по 1958 р. реальна заробітна плата робітників найманої праці підвищувалася щорічно в середньому на 5,3 %. Щорічно за той же період будувалося понад 500 тис. квартир, а щомісячні витрати держави на соціальні потреби зросли в розрахунку на душу населення з 300 німецьких марок у 1950 р. до більш як 750 марок у 1958 р.

В основі такого економічного піднесення, звичайно ж, не було нічого містичного, що впливає із поняття «економічного чуда»: воно цілком пояснюється реальними проце-

сами. Економіка ФРН досить швидко інтегрувалася в міжнародний поділ праці, в світове господарство, зовнішньо-економічний обмін дедалі більше лібералізувався. Відносно низькі заробітки і висока продуктивність праці поліпшували конкурентоспроможність німецької продукції на світовому ринку. Цьому сприяла орієнтована на пропозицію економічна політика: податкові пільги і кредити для виробництва експортних товарів, інвестиційна підтримка відстаючих базових галузей, таких як, наприклад, вугільнодобувна і сталеливарна промисловість, податкові пільги для підприємств, які реінвестують свій прибуток у виробництво, тощо.

Економічний розвиток ФРН у 50-ті роки не лише зробив можливим включення в господарське життя близько 10 млн біженців, а й сприяв закріпленню важливіших соціальних прав усього населення. Особливе значення для забезпечення гарантій вільного і демократичного розвитку економічного ладу в цей період мали два принципово важливі закони, які вступили в силу в 1957 р.: закон про Федеральний банк, згідно з яким замість Банку німецьких земель як центрального банку був створений Німецький Федеральний Банк, не залежний від уряду. Потім був прийнятий закон про картелі (закон проти обмеженої конкуренції), завдання якого й сьогодні полягають у тому, щоб гарантувати вільну конкуренцію і запобігти її порушенням, недобросовісним діям унаслідок надмірної концентрації економічної могутності та монополізації ринків.

4. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЗДІЙСНЕННЯ

Важко переоцінити значення закону про картелі як правової основи формування і функціонування конкурентного ладу. Згідно з цим законом держава виступає гарантом конкурентного ладу, встановлює необхідні межі, в яких повинен протікати процес конкуренції. Даний закон має в Німеччині відносно коротку історію (на відміну, наприклад, від США). В цій, колись «класичній країні картелів» вважалося як саме по собі зрозуміле ще на початку ХХ століття, що договірні обмеження свободи конкуренції за допомогою картелів, безсумнівно, є складовою частиною свободи занять господарською діяльністю.

За даними імперського відомства внутрішніх справ, у 1905 р. в Німеччині налічувалося 385 картелів, що охоплювали 12 тис. підприємств і контролювали в основних галу-

зях промисловості від бумажної, цукру, слюди, калію тощо. Вони мали безліч різновидів: крім картельних угод про ціни та контингентованих картелів були домовленості й про ринки збуту, знижки, експорт і заходи з раціоналізації. Після першої світової війни число домовленостей, спрямованих на обмеження конкуренції, сягнуло навіть за три з половиною тисячі. Для підприємців Німеччина була тоді справжнім картельним раєм¹. З такою принциповою оцінкою договірних обмежень конкуренції вимушені були рахуватися і законодавці Веймарської республіки: у виданому в 1923 р. декреті про зловживання монопольним становищем (постанова про картелі) були враховані деякі відомі і найодіозніші порушення конкуренції, однак картелі в цілому не були заборонені. Націонал-соціалістичний режим використав «запущену» в дію приватно-підприємницьку картелізацію німецького господарства як регулюючий інструмент державного управління економікою, що наочно проявилось в державній політиці примусової картелізації.

Після другої світової війни (вперше в 1947 р.) в Німеччині союзницькими законами про декартелізацію була введена заборона на картелі і монополізацію економіки. За цим настала підготовча робота щодо створення власне німецького закону проти обмеженої конкуренції, який ґрунтувався на теоретичних положеннях фрайбурзької школи неолібералізму. Її провідні представники (В. Ойкен, Ф. Бьом, Л. Мікш, Х. Гроссман-Дворт та ін.) виклали принципові теоретичні основи конкурентного ладу, котрий як центральне державне завдання передбачав обов'язок відвертати і не допускати надмірної монополізації економіки і колективних обмежень конкуренції.

У проведенні цих принципів на політичному рівні головну роль, безумовно, відіграв міністр господарства ФРН Л. Ерхард. До того часу, поки в 1957 р. не був врешті-решт прийнятий закон проти обмеженої конкуренції, доводилося витримувати і долати досить гострі зіткнення різних групових інтересів, що не в останню чергу призводило до відхилень від первісної концепції законопроекту. Так тривало до прийняття закону в новій редакції в 1973 р., коли був уведений контроль за злиттями, передбачений ще в урядових законопроектах 50-х років.

Л. Ерхард, твердо стоячи протягом усієї своєї політичної кар'єри на позиціях декартелізації економіки, будучи

¹ Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д. Міхаелі. К., 1993. С. 107—108.

неолібералом за своїми теоретичними поглядами, прихильником економічної свободи, саме з приводу цього питання піддавався жорстким нападкам. Опоненти ставили йому за провину прагнення обмежити свободу приватного підприємництва якраз за рахунок заборони картельних угод. У цьому зіткненні поглядів проявилася принципова різниця в розумінні вільної ринкової економіки старого ліберального зразка і соціального ринкового господарства, як воно сформувалося в 50-ті роки в ФРН. Л. Ерхард підкреслював, що на відміну від вільного ринку минулого, соціальне ринкове господарство не надає підприємцеві свободи виключати конкуренцію шляхом створення картельних угод; навпаки, воно зобов'язує його шляхом власних досягнень, змагаючися з конкурентами, заслужити поблажливість споживача. Не держава вирішує, кому належить зайняти перше місце на ринку, і не підприємницькі організації типу «картелів», а виключно споживач.

Історія, як і передбачав Л. Ерхард, досить швидко і переконливо підтвердила виняткову роль, яку відіграв закон проти обмеженої конкуренції 1957 р. в ефективному здійсненні охоронної функції свободи вільного підприємництва на противагу спробам довести цю свободу до абсурду, розширивши її межі для одних підприємницьких структур за рахунок обмеження інших підприємств і споживачів. По суті, досить складний і суперечливий процес прийняття цього закону, незважаючи на окремі його недосконалості й недоліки, на всі його наступні модифікації і нові редакції, означав правове оформлення конкурентного ладу соціального ринкового господарства.

Говорячи про природу або таємницю «німецького економічного чуда» 50-х років, Л. Ерхард зробив зауваження, досить слушне для багатьох наших сучасників, які очікують або займаються посиленими пошуками «чудес» на ґрунті вітчизняної економіки: «Те, що відбулося в Німеччині..., — підкреслював він, — було чим завгодно, лише не чудом. Це було всього лише результатом чесного зусилля всього народу, якому надавалися засновані на принципах свободи можливості знову прикладати і застосовувати ініціативу та енергію людини. Якщо цей німецький приклад повинен мати значення і за межами кордонів власної країни, то лише в тому смислі, що він повинен показати всьому світові, яким благом є свобода людини і свобода економічного розвитку»¹.

¹ *Ерхард Л.* Благосостояние для всех. С. 153.

Важко заперечувати такий висновок. Хоч він і спрямований безпосередньо проти тоталітаризму, проте повинен витверезно діяти і на будь-якого початкуючого реформатора. Але, очевидно, не обійшлося тут і без деякого лукавства, бо багато на землі працелюбних і старанних народів, ще більше тих, хто хотів би жити в повному достатку, однак навряд чи знайдеться в світі хоч три десятки країн, які досягли б такого становища. Очевидно, «чудо» все-таки відбулося, й основними його складовими, на наш погляд, були:

1) особливості менталітету німецького народу (працездатність, схильність до дисципліни, порядку, готовність після руйнівної війни на будь-які жертви для відбудови країни і досягнення власного добробуту тощо);

2) сприятливе поєднання соціально-економічних і політичних умов відбудови ринкового господарства (наявність приватної власності і підприємницьких структур, вміле використання для їх підтримки «плану Маршалла», можливість відносно безболісного для більшості розореного війною населення проведення відверто конфіскаційної валютної реформи, союзницька адміністрація як гарант політичної стабільності при здійсненні реформи та ін.);

3) вибір правильної стосовно до специфіки повоєнної Німеччини стратегії соціально-економічних перетворень, чітке визначення послідовності та етапів її реалізації (валютна реформа переважно конфіскаційного характеру; господарська реформа, включаючи лібералізацію ціноутворення і відміну жорсткої регламентації господарського життя; вимушена декартелізація за рішенням союзницької адміністрації; створення незалежного від уряду центрального Німецького Федерального Банку; закон проти обмеженої конкуренції та ін.).

І, нарешті (а можливо, й насамперед), необхідно підкреслити наявність у повоєнній Німеччині політичних сил і лідерів, які проявили здатність врахувати уроки минулого і мужність у послідовному здійсненні обраної стратегії формування соціального ринкового господарства.

Для наступної за відбудовою ринкового господарства фази економічного розвитку ФРН в 1959—1973 рр. характерними були високий рівень зайнятості, помірне економічне зростання, початок перших кон'юнктурних криз, значне розширення соціальної сфери і відповідне зростання державних витрат, зміна в цілому політико-економічного курсу в напрямі «середньотермінового фінансового планування».

Насамперед, у 60-ті роки виявився великий дефіцит робочої сили, що призвело до залучення іноземних робітників. Їхня чисельність досягла наприкінці 1973 р. свого піку — 2,5 млн чоловік, а загальне число зайнятих зросло за той же період з 18,5 млн до 22,9 млн чоловік. В принципі кожний бажаний міг знайти собі робоче місце. Норма безробіття тривалий період зберігалася в середньому на рівні 1,1 % і жодного разу не перевищувала 3 %.

Коливання в рівні зайнятості — досить типове явище для будь-якого ринкового господарства. Різні тенденції в розвитку окремих галузей і кон'юнктурні зміни також чинять свій вплив на стан ринку робочої сили. При цьому значною мірою йдеться про короткотермінові коливання, перехідні процеси, пов'язані з пристосуванням до змін кон'юнктури ринку. Така форма безробіття відома як фрикційне, або кон'юнктурне, безробіття.

Економічне зростання в даний період, як і раніше, характеризувалося високими темпами приросту сукупного суспільного продукту: середньорічний приріст становив понад 5 %. Більша частина сукупного продукту спрямовувалася на поліпшення соціальної сфери, про що свідчить збільшення витрат на соціальні потреби — з 1242 марок на душу населення (1960 р.) до 4239 марок (1974 р.), тобто на 340 %.

По-іншому, ніж у 50-ті роки, відбувалися кон'юнктурні цикли. При цьому вперше з моменту утворення ФРН у 1967 р. відбулося незначне реальне скорочення сукупного суспільного продукту на 0,1 %. Одночасно скоротилася приблизно на 3 % і чисельність зайнятих. Правляча тоді «Велика коаліція», що об'єднувала ХДС/ХСС із СДПН, здійснила під тиском цілком реальної рецесії перегляд політико-економічного курсу, що виразно проявилось у прийнятому в 1967 р. «Законі про підтримку стабільності й економічного зростання», відомому як стабілізаційний закон.

Відповідно до цього закону уряд при проведенні своєї економічної політики був поставлений у таке становище, коли був зобов'язаний за допомогою ряду конкретних заходів усунути або попередити різкі коливання кон'юнктури, які негативно впливали на рівень зайнятості, виробництва, цін. Прикладом таких заходів була антициклічна бюджетна політика, пов'язана із збільшенням державних витрат для пожвавлення попиту при погіршенні кон'юнктури і скороченням цих витрат з метою притиснення попиту в фазі економічного буму.

Саморегульоване ринкове господарство доповнювалося, таким чином, державним регулюванням сукупного попиту. По суті, це означало відхід від чисто ринкових принципів господарювання, оскільки держава взяла на себе функцію глобального регулювання, що цілком відповідало неокейнсіанській доктрині державного втручання в економіку.

Проти такої економічної політики рішуче заперечував Л. Ерхард, змушений піти у відставку з поста канцлера незадовго до прийняття стабілізаційного закону. Він не без підстав вважав, що зростання державного інтервенціонізму внаслідок захоплення неокейнсіанськими методами і формами макроекономічного регулювання неминуче призведе тією чи іншою мірою до повернення «постачальницької держави», її бюрократизації, заохочення споживацтва в господарському житті, до послаблення конкуренції і стимулів продуктивності.

Дані передбачення наочно підтвердилися в період правління соціал-демократів з кінця 80-х до початку 90-х років. Концепція економічної політики, що проводилася ними, була сформульована міністром господарства того періоду К. Шіллером як «освічене соціальне ринкове господарство». Цілком привабливі, але навряд чи досяжні, ідеальні цілі, що відповідали цій політиці, були відбиті в стабілізаційному законі так: «Федерація і землі при проведенні своїх заходів в галузі економічної і фінансової політики повинні виходити з необхідності досягнення загальної економічної рівноваги. Потрібно вибирати такі заходи, які сприяли б у межах ладу ринкового господарства одночасно стабілізації цін, підвищенню рівня зайнятості і зовнішньоекономічній рівновазі при сталому і достатньому економічному зростанні»¹.

Вміщені в стабілізаційному законі чотири основні цілі відомі в теорії під назвою «магічний чотирикутник». «Магічним» цей чотирикутник вважається тому, що до цього часу не вдавалося і взагалі уявляється неможливим одночасно ставити всі чотири цілі. Кожна з них, як правило, суперечить результатам, досягнутим при здійсненні трьох інших.

Криза 1967 р. була подолана досить швидко. Однак, згодом збулися застереження Л. Ерхарда: помітно зросли ціни, що відбилося при укладанні угод про тарифні ставки заробітної плати, які, в свою чергу, перевищили продуктивність праці і тим самим сприяли новому підвищенню

¹ Цит. за: Im Überblick: Bundesrepublik Deutschland... S. 52.

цін. Частково зростання цін було обумовлене також тим, що Федеральний банк не зміг перешкодити необгрунтованому збільшенню грошової маси в обігу.

Період після 1974 р. можна хронологічно підрозділити на два відрізки: з 1974 по 1982 р.— фаза кон'юнктурного циклу у поєднанні із структурними зрушеннями; з 1983 до початку 90-х років — фаза економічного розвитку, коли для сукупного суспільного продукту були характерні постійні темпи приросту. Обидві ці фази на відміну від попередніх були позначені високим рівнем безробіття.

Збуджувачем найважчої за всі післявоєнні роки економічної кризи в ФРН стало різке підвищення цін на нафту країнами експортерами нафти в 1973 р. Подорожчання енергоресурсів зачепило не лише товаровиробників, а й безпосередньо домашні господарства, сімейні бюджети, частина доходів яких, що зросла, витрачалася на оплату електроенергії, опалення, бензин. Внаслідок цього скоротився приватний попит на інші товари.

Однак найтяжчі наслідки мали місце в експортних галузях промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело в німецькій промисловості до скорочення виробництва і відповідно зменшення товарообороту. Після того, як промисловість оправилася від «нафтового шоку», почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробів і виробництв. Практично жодна галузь господарства не залишилася осторонь від цих процесів; мільярди марок були вкладені в дослідження і технологічну перебудову виробництва. Окрім того, форсований розвиток одержало (частково за підтримкою держави) використання альтернативних джерел енергії, а також будівництво і розширення атомних електростанцій з метою послабити економічну залежність від країн — експортерів нафти і зменшити споживання основних енергоносіїв.

В результаті вжитих заходів лише за період з 1975 по 1989 р. частка нафти в загальному енергобалансі ФРН знизилася з 52,1 % до 42, і, навпаки, частка атомної енергії підвищилася з 2 до 12 %. Споживання ж енергії за цей період зросло з 348 млн умовних тонн кам'яного вугілля до 390 млн тонн, тобто в цілому на 12 %, і було значно нижчим порівняно з 30 % реального економічного зростання.

Структурна перебудова цього періоду була зумовлена багатьма факторами: застосуванням нових ресурсозберігаючих технологій (наприклад, мікроелектроніки); вільним

валютним курсом відносно країн, що не входили в ЄЕС, з впливаючим звідси подорожчанням німецького експорту; зростаючою екологічною самосвідомістю, яка вимагала не лише належного ставлення до використання обмежених ресурсів, а й викликала зміну у поведінці споживача; зниженням народжуваності; підвищенням частки державних витрат у сукупному суспільному продукті і зростаючим державним боргом тощо.

В цілому уповільнилося й реальне економічне зростання, середньорічні темпи приросту знизилися більш ніж на 3 %. Поряд із структурними зрушеннями характерною ознакою цього періоду є зростання безробіття. Воно розпочалося з кризи 1974 р., а вже в 1975 р. вперше за 20 років перейшло за відмітку в 1 млн чоловік і залишалося на цьому рівні протягом фази піднесення, що настала; свого нового піку (понад 2 млн чоловік) безробіття досягло в період чергової кризи 1982—1983 рр. і вже не змогло суттєво знизитися в наступні роки.

Важливою особливістю розвитку соціального ринкового господарства ФРН з середини 70-х і в першій половині 80-х років, яка наклала свій відбиток на його наступну еволюцію, є те, що зростання безробіття супроводжувалося підвищенням рівня інфляції. Це означало, по суті, крах надій на неокейнсіанські методи макроекономічного регулювання ефективного попиту, які активно практикувалися урядом соціал-демократів і вільних демократів в 70-ті роки, коли за допомогою помірної і навіть підвищеної інфляції намагалися стимулювати сукупний попит, споживання, розширити виробництво і тим самим, створюючи нові робочі місця, знизити безробіття¹.

Ця принципова схема ще якимось працювала за інерцією «економічного чуда» в 60-ті роки, коли норма безробіття перевищувала 1 % (можливо, за винятком 1967—1968 рр.) і супроводжувалася цілком допустимою, помірною інфляцією в 2—3 % (див. табл. 1).

Однак у 70—80-ті роки, в умовах технологічної перебудови виробництва подібна схема почала давати серйозні перебої в бік збільшення обох параметрів (інфляції та без-

---

¹ Так, у 70-ті роки соціал-демократ Г. Шмідт (тодішній федеральний канцлер) проголошував: «Краще 5 % інфляції, ніж 5 % безробіття», тобто, на його думку, за допомогою вищого рівня інфляції можна досягти нижчого рівня безробіття. Дійсність виявилася набагато складнішою (див.: Was würde heute Erhard tun? Wirtschaftspolitische Problemlösungen, Stuttgart, 1986. S, 40).

1. Взаємозв'язок інфляції і безробіття в ФРН *

Роки	Інфляція**	Норма безробіття***		Роки	Інфляція**	Норма безробіття***
1960	1,4	1,3		1975	6,1	4,7
1961	2,3	0,9		1976	4,4	4,6
1962	2,9	0,7		1977	3,5	4,5
1963	3,1	0,9		1978	2,5	4,3
1964	2,4	0,8		1979	3,8	3,7
1965	3,4	0,7		1980	5,3	3,7
1966	3,8	0,7		1981	6,3	5,3
1967	1,5	2,1		1982	5,3	7,6
1968	1,3	1,5		1983	3,3	9,3
1969	2,0	0,8		1984	2,4	9,3
1970	3,2	0,7		1985	2,2	9,5
1971	5,1	0,8		1986	0,7	8,9
1972	5,3	1,1		1987	0,1	8,9
1973	6,8	1,2		1988	1,1	8,7
1974	6,9	2,5		1989	2,9	7,9

* Складено за: Deutsche Bundesbank: Monatsbericht. Frankfurt a. Main, 1986. S. 69, 72; Wirtschaft und Statistik. Stuttgart, 1990, Juni. N 6. S. 247.

** Індекс вартості життя для сім'ї робітника чи службовця (з чотирьох чоловік) із середніми доходами порівняно з попереднім роком.

*** Число безробітних відносно до числа зайнятих за наймом, %.

робіття), причому не лише в ФРН, а й в інших індустріально розвинутих країнах Заходу.

Економіка, що орієнтувалася на сукупний попит, поступилася місцем економіці пропозиції. Безробіття в цей період мало не лише кон'юнктурний характер. Воно було щільно пов'язане із структурними зрушеннями в економіці. Крім того, оскільки ринок праці внаслідок досить жорсткого законодавства і тарифних угод, які періодично уклалися між профспілками та об'єднаннями підприємців, належить до найбільш регульованих ринків, безробіття частково поглиблювалося ще й тим, що інституціоналізований ринок перешкоджав адаптації до «природної» рівноваги на ринку праці (інституціональне безробіття).

Лише з 1982 р. було створено понад 2 млн нових робочих місць. Однак при цьому значно зросла й пропозиція робочої сили за рахунок вступу у працездатний вік тих, хто народився в 50—60-ті роки (період підвищеної народжуваності), професійної активності жінок і особливо за рахунок іноземних робітників, біженців і переселенців у ФРН. Пропозиція місць з професійного навчання знову перевищила попит. У подальшому економічне поживав-

2. Обсяг затрат і джерела коштів на возз'єднання Німеччини *

Затрати і джерела	Сума млрд дол.
Щорічний обсяг затрат на 1990—2000 рр.	59
Можливі джерела фінансування	
заморожування запланованого раніше зниження податку на корпорації	14
залишення субсидування Західного Берліна	12
збільшення податкових надходжень за рахунок прискорення темпів зростання	10
підвищення податку на додану вартість	9
збільшення дефіциту бюджету	8
приватні інвестиції	6
Всього:	59

* Бизнес уик/СССР, июль 1990. С. 17.

лення на ринку праці очікувалося із створенням у 1992 р. єдиного європейського ринку. Однак становище суттєво ускладнилось у зв'язку з об'єднанням у 1990 р. Німеччини, яке, по суті, звелось до поглинення східноєвропейської економіки могутнішою економікою ФРН. У результаті структурної перебудови промисловості колишньої НДР, яка розпочалася і нагадує сьогодні скоріше процес її деіндустріалізації, рівень безробіття в п'яти нових східнонімецьких землях коливається від 20 до 40 % працездатного населення.

Істотну перенапругу відчуває на собі й економіка старої ФРН, за рахунок якої планом об'єднання передбачено інвестувати в поточному десятиріччі на розвиток колишньої НДР не менше 600 млрд доларів (див. табл. 2).

Безсумнівно, виконання такого амбіційного плану відродження Східної Німеччини ляже нелегким тягарем на платників податків, збільшить дефіцит федерального бюджету. Однак запропонована програма може виявитися єдиним засобом, здатним упоратися з лавиною гострих проблем, породжуваних процесом возз'єднання, у відносно короткі історичні терміни. Своєрідна «шокотерапія», яка проводиться в процесі об'єднання Німеччини і відновлення в її східній частині соціального ринкового господарства, нагадує про фундаментальні принципи економічної програми Л. Ерхарда та уроки її здійснення в повоєнній ФРН.

Значною мірою цими уроками і принципами керувалися теоретики і практики німецької єдності, в тому числі ви-

датні представники сучасного неолібералізму Х. К. Рекметвальд, Р. Ваубель, В. Енгельс¹, президент Німецького банку Х. Коннер, який відіграє основну роль в управлінні процесом приватизації східнонімецької промисловості, Е. П'єро — провідний експерт федерального уряду з питань економічних реформ у колишній НДР та ін. Концепція економічної політики Л. Ерхарда щодо формування соціального ринкового господарства розглядається сьогодні багатьма німецькими дослідниками як можливе універсальне вирішення проблем переходу східноєвропейських країн та країн, що розвиваються, до сучасного ринку.

У цьому зв'язку важливо виділити основні пункти програми Л. Ерхарда, особливо в галузі політики зайнятості і структурних зрушень, й оцінити можливості їх реалізації в процесі об'єднання Німеччини. На наш погляд, такими пунктами є:

1. *Відновлення впорядкованих валютно-фінансових відносин, проведення валютної реформи*, бо лише тоді стане можливим повне використання праці, капіталу і матеріальних ресурсів відповідно до економічних і соціальних принципів. Концепція валютної реформи Л. Ерхарда, яка збалансувала купівельну спроможність і товарну масу і привела до створення фінансових установ, відповідальних за стабільність грошової системи, а також політична підтримка зусиль щодо стабілізації грошового обігу стали суттєвими складовими елементами нового економічного ладу.

Цей пункт економічної політики Л. Ерхарда, як ніякий інший, реалізується сьогодні значно краще і швидше, ніж за всі повоєнні роки. Німецька марка належить до числа найстабільніших валют у світі і вважається найсильнішою в Європі. Її питома вага при визначенні курсу загальноєвропейської валютної одиниці ЕКЮ становить 30 % порівняно з 19,4 % французького франка і 12,1 % англійського фунта стерлінгів. Ціни на споживацькі товари в ФРН перебувають у врівноваженому стані завдяки зниженню цін на нафту і курсу долара; зростання сукупного суспільного продукту — показник тенденцій у затратах і цінах усередині країни — нижче за 3 %, що сприяє сьогодні порівняно сприятливим умовам економічної динаміки і поліпшенню становища як на споживацькому ринку, так і на ринку робочої сили.

---

¹ Вольфрам Енгельс — відомий теоретик економічного лібералізму, соціального ринкового господарства, протягом багатьох років залишається яскравим виразником основних сподівань західнонімецької підприємницької еліти, є троюрідним племінником Фрідріха Енгельса.

В результаті проведення на початку об'єднання Німеччини валютної реформи в її східній частині 1 липня 1990 р. (яка звалася, по суті, до обміну східноєвропейських марок на марки колишньої ФРН за курсом, приблизно 1:0,6) нові землі практично одержали в готовому вигляді сталу грошову одиницю. Тим самим були закладені сприятливі основи для старту економічних реформ у колишній НДР. Навряд чи такі умови були у східноєвропейських країнах при їх переході до ринкової економіки і вже зовсім важко уявити їх наявність в нових державах на місці колишнього СРСР.

2. *Кінець примусової економіки і відмова від регламентації ціни.* Лише завдяки цьому крокові в повоєнній ФРН могли бути здійснені основні права і суверенітет споживача. З можливістю вільного вибору для споживача і виникає добробут, а з можливістю для виробника реагувати на сигнали ринкового попиту і змінювати структуру затрат створюються умови для зростання ефективності виробництва товару і послуг підвищеного попиту.

Цей принцип вільних цін і лібералізації господарського життя Л. Ерхарда все ще не реалізований повною мірою, як вважають багато сучасних німецьких консерваторів. На їхню думку, сільське господарство залишається в умовах постійного руйнівного втручання з боку держави. Так само і ціни в сфері послуг, роль якої значно зростає, як і раніше, піддаються сильному адміністративному впливу і не є, таким чином, цінами рівноваги.

Сьогодні, як і в часи Л. Ерхарда, в ФРН розгорнулася широка дискусія про активізацію політики регулювання (державного) економіки й суспільства. В 1987 р. федеральним урядом була створена незалежна комісія експертів зі скорочення сфери неринкових механізмів регулювання (комісія з дерегулювання), яка представила в 1990 р. свою першу доповідь з далекосяжними пропозиціями щодо дерегулювання таких традиційних об'єктів адміністративного впливу, як соціальне забезпечення і громадський транспорт.

Реалізація цих заходів (зрозуміло, за умови прийняття), хоч і в дусі концепції Л. Ерхарда, однак наштотується на певні труднощі, особливо в Східній Німеччині. Лібералізація господарського життя, що відбувається там повним ходом, вже відчуває чималі ускладнення, які виразились у різкому падінні обсягів виробництва й зумовлені придушенням у попередні роки приватного підприємництва та відсутністю ринкової інфраструктури. Ще більшою мірою ці фактори будуть відігравати негативну роль за еко-

номічної лібералізації в Україні та в інших країнах СНД.

3. *Створення і підтримання умов для конкуренції.* Досвід ФРН у реалізації цього принципу забезпечення функціонування конкурентного ладу досить переконливо показав, що за менш монополізованої структури пропозиції можливий вищий рівень виробництва й зайнятості. Зрозуміло, життя постійно вносить свої корективи в ці процеси, вимагає вдосконалення конкурентного механізму й оновлення відповідного законодавства, як це відбулося із законом проти обмеженої конкуренції в 1973 р.

Сьогоднішня програма забезпечення більшої конкуренції, якщо йти за логікою Л. Ерхарда, повинна:

відкрити до цього часу захищені від міжнародної конкуренції національні й регіональні ринки;

усунути всі передбачені законом проти обмеженої конкуренції винятки з правил, причому не лише стосовно таких галузей, як сільське господарство, вугільна і сталеливарна промисловість або телекомунікації, а й страхування, банківські установи;

сприяти рішучому скороченню державних субсидій і податкових пільг, перегляду й подоланню системи надвисокого оподаткування.

Останнє навряд чи здійсненне в найближче десятиріччя, оскільки підвищення податків буде скоріше всього одним із важливих джерел фінансування німецької єдності. Головною ж проблемою створення конкурентного ладу у східній частині Німеччини (як, до речі, і в Україні) є високий ступінь монополізації її економіки, де відсутні навіть олігополістичні структури, а на 126 найбільших державних промислових об'єднань (комбінатів) припадає 85 % вироблюваного валового національного продукту.

4. *Максимально можливе розширення сфери приватного підприємництва і, навпаки, вимога максимально можливого віддалення держави від безпосередньої господарської діяльності*, залишаючи за нею невеликий сектор економіки. «Отже, я повторюю,— наполягав Л. Ерхард,— в завдання держави не входить безпосереднє втручання в господарство, в усякому разі до тих пір, поки цього не буде вимагати саме господарство. Також не вміщується в рамки заснованого на підприємницькій самостійності господарства діяльність самої держави як підприємця»¹.

Найбільший відхід теорії від практики, на думку кон-

¹ Эрхард Л. Благосостояние для всех. С. 134.

сервативних теоретиків неолібералізму, відбувся при реалізації саме цього принципу економічної політики Л. Ерхарда. Вони глибоко переконані, що розміри державного сектора, державного втручання, як і раніше, досить значні, й без повороту в цій сфері економічної політики в бік роздержавлення, приватизації економіки, скорочення державної частки в доходах та видатках, субсидій і затрат на соціальні програми, що придушують приватну ініціативу, неможливі розширення виробництва, подальше економічне зростання, вирішення проблеми зайнятості.

Процес приватизації державної власності в колишній НДР, незважаючи на детально розроблену програму, ускладнився дещо з несподіваного боку: у східних німців недостатньо засобів для викупу своїх підприємств, а західні інвестори не поспішають вкладати капітали в ці підприємства, розглядаючи нові землі на даному етапі переважно як обширний ринок збуту продукції, і займають вичікувальну позицію, сподіваючись скупити пізніше пропонувану державну власність практично за безцінь. І все ж за роки німецької єдності із 14 тис. промислових підприємств колишньої НДР приватизовано близько 95 %.

5. *Відповідальна поведінка сторін при укладенні трудової угоди.* Л. Ерхард виступав за раціональну і зважену політику в галузі заробітної плати. Це якоюсь мірою суперечило звичайно домінуючій у Л.Ерхарда орієнтації на ринковий механізм регулювання рівня заробітної плати і доходів. Фактично сторони в тарифних угодах завжди розглядалися ним як важливі суб'єктивні фактори конкурентного ладу. Водночас Л. Ерхард допускав неринкові рішення в галузі регулювання ринку праці, однак лише до тих пір, доки вони визнавались обома сторонами (роботодавцями і профспілками) як такі, що сприяють забезпеченню загального добробуту і враховують реальний стан справ. Головне ж в уявленнях Л. Ерхарда про політику заробітної плати полягало в стимулюванні найманих робітників і підвищенні продуктивності праці та в безумовному забезпеченні стабільності рівня цін.

Досить складно дати однозначну оцінку реалізації цього важливого принципу економічної політики Л. Ерхарда в сучасних умовах. Сьогоднішні теоретики і практики неолібералізму зовсім не обмежуються «моральними закликами» до спільної орієнтації сторін трудових угод на вироблення «відповідальної, спрямованої на загальне благо» політики тарифів заробітної плати. Вони вважають необхідним зосередитися на посиленні заходів щодо організації

конкурентного ринку праці саме з метою досягнення більш високого добробуту і зайнятості.

В сьгоднішніх дискусіях про шляхи вирішення проблеми безробіття з різних боків лунають пропозиції про скорочення в тій чи іншій формі робочого часу. Зменшення частки живої праці, подовження відпусток, збільшення перерв на виробництві в так звані перехідні дні, скорочення робочого тижня так чи інакше допускається законодавством без зменшення заробітної плати, субсидується і тарифікується трудовими угодами, проти чого різко заперечував свого часу Л. Ерхард.

Однак така стратегія узгодженого сторонами скорочення робочого часу навряд чи прийнятна для вирішення проблеми безробіття в найближчому майбутньому. Проти цього висувається ряд серйозних доводів, і головний з них полягає в тому, що для більшості громадян ФРН виглядає сумнівним виграш вільного часу за рахунок зменшення робочого часу в умовах поступового зниження реальних доходів. Надто ймовірно, що робоча сила, яка звільнилась і прагне отримати доход, перейде в «тіньову економіку».

Не зменшить істотно безробіття і введення положення про так званій достроковий вихід на пенсію (як це зроблено частково у Східній Німеччині). Цілком очевидне передбачуване підвищення затрат підприємств і суспільства на створення нових робочих місць за наявності незайнятих (через їх нерентабельність) попередніх робочих місць. Скорочення робочого часу, таким чином, буде означати, по суті, добровільну відмову від додаткової продуктивності і, в кінцевому підсумку, від економічного зростання і збільшення доходів.

6. *Адекватність державної структурної політики ринковому механізму*, що означає не підміну державними програмами функцій ринку і підприємців, а їхнє доповнення і підтримку в умовах структурних зрушень і технологічної перебудови виробництва. В 70-ті роки намітився суттєвий відхід від реалізації даного принципу економічної політики Л. Ерхарда. Постійно зростала роль держави у сприянні шляхом прямих фінансових «вливань» інноваціям і технологічному трансферу, а сприйнятність економіки до цих інновацій водночас практично не підвищувалася. При цьому державні програми сприяння технологічній перебудові орієнтувалися переважно на галузі з високим рівнем і на великі підприємства, які і користувалися всіма вигодами від цих програм фактично безконтрольно. Потік фінансової та іншої допомоги припадав, таким чином, на ті під-

приємства, які і так мали величезний науково-технічний потенціал, «ноу-хау», фінансові засоби, тобто при визначенні спрямованості технологічної політики держави переважали інтереси олігополістичних структур.

Альтернативою такого роду політики, на думку багатьох сучасних неолібералів, є її дебюрократизація, виведення з-під контролю державних чиновників, які зазнавали на собі впливу різних груп інтересів. Зрозуміло, необхідно змінити акценти в змісті, формах і методах реалізації структурної політики. Так, наприклад, німецький дослідник Е. Штаудт пропонує внести такі корективи:

замість субсидійного і протекціоністського, пов'язаного з великим ризиком втрат, фінансування, забезпечити утворення фондів ризикового комітету для підприємств, галузей, що розвиваються;

замість технологічного трансфера зосередити зусилля держави та підприємців у галузі організації і проведення наукових досліджень;

поряд із створенням нових виробництв і переходом до якісно нових технологій проводити активну політику реконструкції і модернізації застарілих підприємств;

замість часто безкорисних управлінських консультацій та рекомендацій чинити активний вплив на нові підприємства, з тим щоб не дати їм заспокоїтися після заповнення справжніх і уявних ніш на споживацькому ринку, а просунути їх до пошуку нових сфер прикладання інноваційного капіталу.

Очевидно, однак, що в умовах переходу Східної Німеччини на рейки ринкового господарства і пов'язаних з цим структурних зрушень, крен зроблено у бік розробки досить об'ємних державних програм безпосереднього дотримування структурної і технологічної перебудови. Це ж стосується і сьогоденної економічної ситуації в Україні, де без таких програм важко уявити початкову стадію руху до ринку.

Таким чином, у результаті аналізу еволюції соціального ринкового господарства в різних умовах (повної зайнятості, структурних зрушень, процесів об'єднання Німеччини), а також зіставляючи важливі віхи цієї еволюції з основоположними принципами неоліберальної економічної концепції і політики, можна цілком погодитися з тими висновками, до яких прийшов Н. Вальтер, багаторічний німецький дослідник феномена Л. Ерхарда і його теоретичної спадщини.

По-перше, ринкове господарство зовсім не є прогулянкою в добру погоду, але воно, зокрема, краще будь-якого

іншого економічного ладу підходить для ефективного і справедливого розв'язання складних ситуацій.

По-друге, ринкове господарство не може обійтися без особистої відповідальності всіх його учасників. Воно є економічним ладом, розрахованим на вільних громадян, які не потребують опіки.

По-третє, ринкове господарство в кінцевому підсумку слугує для споживання, і концепція «добробуту для всіх» Л. Ерхарда уявляється сьогодні набагато сучаснішою, ніж допускають її нинішні опоненти та критики, бо поряд з матеріальними благами вона передбачає й усталені духовні, моральні цінності.

Запитання для обговорення і самоконтролю

1. З чим пов'язана еволюція соціального ринкового господарства ФРН? Назвіть основні фази його розвитку.

2. З якою метою проводилися валютні реформи в повоєнній Німеччині? До чого зводилось їх регулювання?

3. Якою була суть господарської реформи ФРН і хто з економістів став її провідником?

4. Дайте оцінку характеру, форм і цілей «плану Маршалла» в здійсненні програми економічної допомоги ФРН.

5. Проаналізуйте результати валютних і господарської реформ у ФРН. Що означає поняття «економічне чудо» в Німеччині 50-х років і чи можливе подібне в сучасній Україні?

6. Що характерне для періодів фази економічного розвитку (1959—1973 рр.) та фази структурної перебудови економіки (1974—1987 рр.) ФРН?

7. Порівняйте процес розвитку економіки ФРН і відродження Східної Німеччини (колишньої НДР). Які пункти програми Л. Ерхарда можливо реалізувати в процесі об'єднання Німеччини?

Глава 5. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

1. ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Федеративна Республіка Німеччина є, як проголошує її Основний Закон, «демократичною і соціальною федеральною державою» (ст. 20, п. 1). У самому Основному Законі цей принцип «соціальної держави» не розкривається повною мірою. Тим часом теорія державного права висунула на перший план дві мети, які дають можливість точніше визначити зміст «принципу соціальної держави»:

мета забезпечення соціального вирівнювання. Завданням держави є перерозподіл доходів і створення справедливого соціального ладу;

мета забезпечення соціальних гарантій. Держава повинна гарантувати в цілому нормальні умови життя людей і сприяти їх забезпеченому існуванню.

Далі Основний Закон зобов'язує державу орієнтуватися на ряд головних соціальних цінностей, до яких належать повага і захист людської гідності (ст. 1, п. 1), обов'язок держави гарантувати матеріальний прожитковий мінімум, забезпечувати соціальне вирівнювання. Серед інших основних положень, що обумовлюють завдання забезпечення соціальних гарантій, можна виділити: принцип рівності (ст. 3) в особливому захисті шлюбу, сім'ї, материнства (ст. 6), згідно з яким встановлюються пільги щодо оподаткування сімей, охороняються права матері у трудовому законодавстві; право «створювати об'єднання для підтримки і розвитку умов праці і господарювання», свободу об'єднань (ст. 9, п. 3), соціальну обумовленість відносин власності (ст. 3) і можливість запобігти ймовірним збиткам від приватної власності для спільного блага, «спільної власності або інших форм спільного господарства» (ст. 15).

Відмова внести основні соціальні права до Конституції пояснюється двома причинами. По-перше, претензії до держави стосовно такої діяльності були б вельми невизначеними і багато в чому залежали б від зміни точки зору, позиції з того чи іншого питання (наприклад, важко визначити оптимальні розміри житла та його влаштування). Набагато важливіше, щоб соціальні завдання держави насамперед знаходили своє втілення, реалізовувалися в конкретних законах, а не в Конституції. По-друге, цілком очевидна необхідність соціальної функції держави могла б легко розчинитися серед інших основоположних прав і свобод, а можливо, й вступити в суперечність з ними.

Створена соціальна мережа в Німеччині є наслідком, з одного боку, природного історичного розвитку і реалізації традиційних цінностей німецького суспільства, а з іншого — результатом систематичних зусиль держави щодо її формування та вдосконалення. Саме тому вона може видатися, на перший погляд, неймовірною і важкою для сприйняття. Проте її цілком можна осягнути і зрозуміти, зосередивши увагу на деяких основних принципах.

Соціальне забезпечення у вузькому розумінні означає створення умов для захисту населення в класичних випадках небезпеки для його життя, а саме: у випадках хвороби, інвалідності, старості, смерті близьких тощо. Соціальне забезпечення у розумінні соціального захисту населення по-

ширюється як мінімум ще на дві життєві ситуації, пов'язані з погіршенням умов життя: у випадку народження в сім'ї дітей, коли за рахунок певного сімейного доходу, який склався раніше, доводиться забезпечувати необхідними життєвими благами більшу кількість осіб; і у випадку, коли громадяни понесли жертви або зазнали збитків на службі у держави (наприклад, жертви війни). До цієї ж категорії осіб, які одержують кошти на соціальні потреби (соціальну допомогу), належать й усі інші особи, які через подібні життєві обставини (нехай і з інших причин), також не спроможні самі подбати про себе.

Соціальне забезпечення в широкому розумінні слова означає поліпшення умов життя тих груп населення, котрі з різних причин перебувають у гіршому становищі, ніж переважна більшість суспільства.

Система соціального забезпечення в Німеччині ґрунтується на трьох фундаментальних принципах, які відображають взаємозв'язок різних видів витрат (коштів) на соціальні потреби з джерелами фінансування:

принцип страхування — кошти отримують члени страхового об'єднання (товариства), якщо станеться страховий випадок, незалежно від конкретної потреби у чому-небудь. Вони сплачують відповідні внески і тим самим здобувають право на одержання певної суми коштів (наприклад, пенсійне страхування або страхування від безробіття);

принцип забезпечення — кошти отримують такі групи населення, які внаслідок їхніх особливих заслуг або понесення жертв у минулому мають на це правову підставу незалежно від конкретної потреби. Отримувачі такого роду коштів не сплачують ніяких внесків. Зазначені кошти виплачуються за рахунок податкових надходжень до бюджету (наприклад, забезпечення жертв війни, забезпечення осіб, що перебувають на державній службі);

принцип допомоги (опікунства) — кошти одержує кожний, хто терпить нестатки, згідно з видом і обсягом своєї потреби в чому-небудь. Виплати гарантуються незалежно від минулих заслуг і жертв із коштів оподаткування (наприклад, соціальна допомога, допомога на оплату житла).

Державні витрати на соціальні потреби включають:

систему соціального страхування, котра обслуговує сферу «класичних» ризиків;

елементарне забезпечення шляхом соціальної допомоги;

суспільну структурну допомогу (охорона материнства, виплати на дітей і житло, на одержання освіти, стимулювання придбання майна та ін.).

2. СФЕРИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

Соціальне страхування у Німеччині склалося історично і пройшло великий шлях у своєму розвитку. Воно включає чотири складові частини (сфери): законодавчо установлене страхування від нещасних випадків, безробіття, пенсійне і медичне страхування.

Медичне страхування. Законодавчо установлене медичне страхування було введено ще у 1883 р. Відповідно до нього усі працівники та службовці, чий дохід не перевищує певний рівень, підлягають обов'язковому страхуванню. Цей рівень у 1989 р. визначався у 4575 німецьких марок доходу на місяць. Гранична межа обов'язкового страхування періодично переглядається у законодавчому порядку згідно зі змінами у динаміці середніх доходів. У 1991 р. число осіб, що мали медичну страховку, становило понад 50 млн чоловік (63,2 % всього населення), з них обов'язковому страхуванню підлягало 30 млн 990 тис. чоловік.

У ФРН у 1991 р. функціонували 1235 офіційно зареєстрованих лікарняних кас — місцеві, виробничі, галузеві, сільськогосподарські тощо. Внески роблять як працюючі за наймом, так і роботодавці — по 50 % з кожного. Зараз з урахуванням типу каси на це витрачається близько 13 % заробітку. Каси гарантують медичне обслуговування застрахованим та членам їхніх сімей у випадку хвороби, забезпечуючи при цьому право вільного вибору лікаря, а також надають грошову допомогу та інші послуги. Той, хто не підлягає обов'язковому страхуванню, може застрахуватися на випадок хвороби приватно. У цьому випадку він також одержить від роботодавця відповідну доплату до своїх страхових внесків. Крім того, службовці мають вибір — натомість доплати по страхуванню одержати від роботодавця часткове відшкодування витрат на лікування.

Пенсійне страхування. За рахунок пенсійного страхування сплачуються пенсії за віком і по інвалідності. З цього виду страхування всі робітники й службовці, чий дохід нижчі за певний рівень, підлягають обов'язковому страхуванню. Даний рівень щорічно переглядається у встановленому законом порядку відповідно до підвищення середніх доходів працюючих за наймом; у 1989 р. він становив 6100 німецьких марок на місяць для робітників і службовців і 7500 німецьких марок — для інших категорій самодіяльного населення. Самостійні виробники, представники вільних професій також можуть включитися в систему пенсійного страхування.

Сума внесків на пенсійне страхування ділиться порівну між роботодавцем і працюючим за наймом. Федеральний уряд виділяє для цього доплату. Внесок робітників і службовців до пенсійного фонду становить у даний час 18,7 % їхньої заробітної плати.

Величина пенсії за віком залежить від тривалості періоду страхування і від розміру заробітної плати або окладу. Так, у 1988 р. пенсіонер за віком одержував після 40 років страхування в середньому 64 % (1403 німецькі марки), а після 45 років — 72 % середнього чистого доходу працюючого за наймом.

Система пенсійного страхування, що виникла в 1889 р., гарантувала аж до 50-х років нинішнього століття прожитковий мінімум, який забезпечував лише фізичний рівень існування, і робітники, що виходили на пенсію, опинялися, таким чином, у повному убозтві. Це становище змінилося після 1957 р., коли К. Аденауер і федеральний уряд ХДС—ХСС провели пенсійну реформу, яка ознаменувала принциповий поворот у підході до даної проблеми. Відразу ж були істотно підвищені пенсії за віком (в середньому на 60 %); вони стали динамічнішими, гнучкішими, тісніше пов'язаними із загальним зростанням заробітної плати і окладів. Пенсія, по суті, стала виконувати функцію «замінника зарплати». Тим самим люди похилого віку й інваліди вперше в історії «вийшли із затінку». При цьому право на одержання пенсії та її розміри стали більше, ніж будь-коли залежати від величини і тривалості одержання доходів у період трудової діяльності. Це, з одного боку, мусило забезпечити більшу справедливість в оцінці праці кожного члена суспільства, а з іншого — гарантувати збереження досягнутого в працездатному віці рівня життя.

Страхування від нещасних випадків. У 1884 р. було введено страхування від нещасних випадків, котрому підлягали в обов'язковому порядку всі працюючі за наймом і ті, які навчаються (за заявою і самостійні виробники). Внески робляться виключно роботодавцями без залучення працюючих за наймом. Законодавчо закріплене страхування від нещасних випадків гарантує застрахованим медичне обслуговування, одержання пенсії при втраті працездатності внаслідок нещасного випадку і пенсії (утриманцям) при втраті годувальника. Найважливіше місце в діяльності страхових служб займає розслідування й запобігання нещасним випадкам.

Страхування від безробіття. Страхування від безробіт-

тя, введене у 1927 р. і знову переглянуте у 1969 р. у законі про сприяння праці, передбачає головним чином розв'язання двох завдань:

сприяння розширенню зайнятості за допомогою професійних консультацій, посередництва у пошуках роботи, створенню додаткових робочих місць, перекваліфікації і підвищенню кваліфікації, професійній реабілітації, а також виплатам грошової допомоги у випадку скорочення робочого часу¹;

матеріальне забезпечення у випадку безробіття.

Обов'язковому страхуванню від безробіття підлягають усі робітники та службовці, чиї заробітки нижчі за суму, встановлену при обов'язковому пенсійному страхуванні. Розмір страхового внеску і робітника, і роботодавця дорівнює 2,15 % зарплати.

У випадку безробіття робітники одержують грошові виплати. Вони становлять 63 або 68 % (залежно від наявності у працюючого за наймом дітей) отримуваної раніше зарплати. Ці грошові виплати здійснюються згідно з тривалістю попереднього періоду страхування, але не більше ніж 32 місяці. Після цього робітник має право на одержання допомоги по безробіттю. Вона менша за грошові виплати, передбачається, що її отримувач зазнає великих нестатків. Тому обов'язково перевіряється, якими доходами та майном розпоряджаються претендент на одержання допомоги і члени його сім'ї.

Нарешті, Федеральне міністерство праці у Нюрнберзі з підвідомчими йому установами праці на місцях виплачують грошову допомогу у випадку банкрутства підприємства: якщо підприємство неплатоспроможне і справа передається до суду, то зайняті на ньому робітники отримують грошові кошти в обсязі заробітної плати або окладу за три місяці до припинення виробничої діяльності підприємства.

---

¹ Трудовим законодавством ФРН допускається за умов обопільної згоди роботодавців і найманих робітників скорочення передбаченого у трудовій угоді робочого часу (робочого дня) протягом шести місяців у випадках відсутності замовлень, технічної реконструкції виробництва тощо. При цьому роботодавець гарантує на весь даний період зменшення робочих місць і згідно із законом сприяння праці виплачує своїм робітникам гроші за скорочений робочий час саме за рахунок страхування від безробіття.

3. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Соціальне забезпечення в Німеччині являє собою досить складну, взаємозв'язану систему інститутів, форм і видів діяльності у галузі соціального захисту населення. Проте розвиток сфери соціального забезпечення відбувається не безпроблемно; він супроводжується зростанням додаткового тягаря для громадян і підприємств у вигляді внесків і податків, які весь час підвищуються. Тому обсяг послуг, що надаються системою соціального забезпечення, мусить завжди тісно пов'язуватися, зіставлятися з можливостями й ефективністю економіки в цілому. Так, у періоди тривалого і масового безробіття скорочуються внески на соціальне страхування, оскільки дедалі більша кількість застрахованих стають безробітними. Зменшуються також надходження в бюджет держави від оподаткування заробітної плати та інших доходів. Водночас підвищуються витрати як сфери соціального страхування (особливо за рахунок виплат і допомоги по безробіттю), так і держави (насамперед у вигляді допомоги на оплату житла, соціальної допомоги тощо).

Отже, державна соціальна політика має бути спрямована на рівномірний розподіл обмежених фінансових ресурсів за відтинками часу, фазами економічного циклу. Водночас вона мусить сприяти збереженню на тривалу перспективу фінансового забезпечення витрат на соціальні потреби. Проведена реформа у системі охорони здоров'я (див. нижче) і плани організації страхування по догляду за людьми похилого віку є прикладами таких спроб тривалого регулювання сфери соціального забезпечення.

В останні роки значно зросли витрати на соціальну допомогу (з 1960 по 1991 р.— з 1,6 млрд до 37,3 млрд марок) і число тих, хто її одержує (відповідно з 0,8 млн до 3,7 млн чоловік). У 1991 р. 4,6 % всього населення ФРН одержували соціальну допомогу. При цьому число тих, кому надають соціальну допомогу, зростало паралельно збільшенню кількості безробітних.

Загальні витрати соціального страхування у ФРН зросли за період 1970—1991 рр. з 88 млрд до 484 млрд марок. З них основна частина припадає, насамперед, на дві галузі соціального страхування.

Слід зазначити, що витрати на охорону здоров'я зросли настільки, що їх подальше фінансування значно ускладнюється. Це зростання пов'язане насамперед з підвищенням цін на ліки і постійним поліпшенням технічного обладнан-

доліки ринкового механізму у сфері охорони здоров'я: виробники ліків, по суті, майже не зазнавали тиску цінової конкуренції, тому що їхня продукція приписувалася лікарями й автоматично оплачувалася страховими касами. Це призвело до значних відмінностей у цінах на лікарські препарати одностипної дії. Реформа охорони здоров'я 1989 р. якраз і була спрямована на усунення подібних недоліків. Вона скоротила, наприклад, виплати із страхових кас (насамперед на протезування зубів, окуляри та ін.) й обмежила відшкодування витрат на медикаменти й інші засоби медичної допомоги середньою фіксованою ціною. З того часу виробники й постачальники медикаментів були змушені знизити ціни на свою продукцію.

Фінансові труднощі відчувало і пенсійне страхування через природне старіння населення (особливо за останні десятиріччя так звана подвійна демографічна хвиля). Внаслідок цього зайняте населення було змушене робити дедалі більші внески на фінансування пенсій. Перший крок на шляху полегшення цього тягара був спрямований на певне зниження щорічного зростання пенсій. З 1957 р. вони пов'язувалися із збільшенням сукупної заробітної плати й окладів і тому перевищували зростання чистих доходів. В результаті пенсійної реформи розміри пенсій стали залежати від величини чистих доходів.

Якщо систему соціального забезпечення розглядати в цілому, то можна виявити ряд *спільних принципів*.

По-перше, держава зобов'язує доросле населення (як правило, з доходами, нижчими за певну межу) включатися у соціальне страхування. Визначення нею межі соціальної забезпеченості та соціальної відповідальності індивідуума є результатом політичного рішення. Держава не залишає на розгляд самого індивідуума визначення можливостей його соціального самозабезпечення. Запроваджуючи обов'язкове страхування, вона створює автоматично діючу, саморегулюючу систему соціального забезпечення і перешкоджає тим самим своєрідній самоексплуатації, коли зайняті на виробництві з метою економії на страхових внесках продовжують інтенсивно працювати під час хвороби або маючи інвалідність, або досягши пенсійного віку, на шкоду своєму здоров'ю і життю.

По-друге, система соціального страхування ґрунтується переважно на принципі солідарності: ризики оплачуються всіма спільно. Страхове товариство надає захист усім, хоча кожний окремо відшкодовує свою частку витрат на-

віть у тому випадку, коли він, можливо, і не потребує певних страхових послуг. Принцип солідарності має глибоке коріння у минулому. Насамперед це протестантська соціальна етика і католицьке соціальне вчення. Лише у випадку допомоги по безробіттю (і звичайно, по видах соціальної допомоги) діє принцип субсидіарності (обмеження державного втручання у забезпечення умов існування особи), котрий впливає із католицького соціального вчення: кожний окремо на свою відповідальність і за рахунок власних зусиль забезпечує свою соціальну захищеність. Коли ж людина не спроможна сама забезпечити таку захищеність, то їй допомагає держава, обмежуючись, втім, тими завданнями, котрі окремий індивідуум не спроможний самотійно вирішити краще й ефективніше.

По-третє, тягар витрат на соціальне страхування аж ніяк не несуть лише наймані робітники. На роботодавців припадає половина суми внесків на соціальне страхування. Так підприємство перекладає свої обов'язки щодо захисту від соціального ризику на систему соціального страхування, відшкодовуючи при цьому половину всіх витрат.

По-четверте, виплати на соціальне страхування, як правило, залежать від трудового внеску або ж доходів застрахованих осіб. Соціальне страхування передусім пропонує спільний для всіх основний (або початковий) рівень забезпечення (наприклад, у вигляді страхування від хвороби). Водночас воно має здійснюватися таким чином, щоб різниця в доходах зайнятого населення впливала на систему і рівень соціального забезпечення, тобто на подальший розвиток, продовження у цій сфері принципів соціального ринкового господарства з його головною ідеєю сильної мотивації, стимулів продуктивності при мінімальних соціальних витратах.

По-п'яте, хоча система соціального страхування і створена державою, відповідальність за неї покладена на безпосередньо заінтересовані сторони: соціальним страхуванням керують у різних формах самі наймані робітники і роботодавці. Під час так званих «соціальних виборів» зайняті на виробництві обирають своїх представників до керівних і спостережних органів соціального страхування. В цьому теж відображаються принципи соціального ринкового господарства: держава створює умови, законодавчо встановлює межі для тієї чи іншої суспільно корисної діяльності (у даному випадку — соціального страхування), передаючи, проте, усі функції щодо її здійснення безпосередньо заінтересованим сторонам.

Обов'язкове соціальне страхування означає, що кожен робітник і службовець мусить робити щомісячні внески, одержуючи за це гарантований законом рівень елементарної забезпеченості. Забезпечення чиновників, державних службовців регулюється по-іншому, бо останні знаходяться в особливих трудових стосунках з державою-роботодавцем (наприклад, зобов'язання у лояльності, заборона на страйки тощо).

Поряд із соціальним страхуванням існує і розвинута сфера приватного страхування (страхування угод, від нещасного випадку, життя, майна, нерухомості тощо), за допомогою якого можна в індивідуальному порядку убезпечити себе від ризику. Так, багато хто укладає приватні договори по страхуванню життя, які тривають аж до досягнення пенсійного віку. Таким чином можна разом з виплатами по соціальному страхуванню одержати згодом весь накопичений капітал або відповідну приватну пенсію.

Приватним страхуванням займаються товариства, які діють згідно з принципами ринкового господарства й вільної конкуренції. Відповідно відрізняються й умови страхування, надання послуг, а також пов'язані з рівнем доходів розміри внесків, які повинен робити член товариства. Держава заохочує укладення договорів, наприклад, по страхуванню життя, надаючи працюючим за наймом податкові пільги в певних межах доходів.

Соціальна допомога виплачується тим, хто потрапив у скруту і не спроможний сам або за допомогою сім'ї і близьких підтримувати прожитковий мінімум. Вона ґрунтується, таким чином, на субсидіарному принципі і здійснюється із бюджетів міст і округів за рахунок коштів оподаткування. При цьому перевіряється реальна потреба у такій допомозі кожного, хто терпить нужду. Звичайно виплачується допомога на утримання (за нормами затрат на харчування, оплату житла, придбання необхідних речей тощо) і допомога у зв'язку з особливими життєвими обставинами (у випадках хвороби, догляду за хворим). Вид і обсяг допомоги визначаються залежно від індивідуального стану того, хто її одержує.

Соціальний захист працюючих за наймом. Захист працюючих за наймом від сваволі підприємців здійснюється за трьома основними напрямками.

Перший напрям пов'язаний з правовим забезпеченням і регулюванням трудових відносин: при заснуванні свого підприємства і припиненні його виробничої діяльності роботодавець змушений суворо додержуватися законодавчо

встановлених норм і розпоряджень. Вони охоплюють різні аспекти трудових відносин, починаючи з охорони праці молоді, захисту материнства, регулювання робочого часу і перерв для відпочинку аж до зобов'язань збереження зарплати у випадку захворювання і до захисту від необгрунтованих, свавільних звільнень. Особливо сильно захищені від необгрунтованих звільнень особи похилого віку. Кожне підприємство зобов'язане певну частину робочих місць надати і обладнати для інвалідів. За умов виникнення трудових спорів завжди лишається відкритою можливість звернутися до спеціального незалежного суду з трудових питань, котрий і виносить остаточне рішення.

Другий напрям полягає в тому, що розпорядча влада роботодавця на підприємстві в Німеччині обмежується внутрішньовиробничим узгодженням інтересів. На всіх підприємствах, де є понад п'ять зайнятих, персонал (трудова колектив) кожні чотири роки обирає виробничу раду, яка має право співучасті й узгодження під час прийняття певних рішень. Так, виробничі ради захищають інтереси працюючих за наймом у разі припинення діяльності підприємства, переведення на інше місце роботи, при звільненні, визначенні робочого часу, вирішенні усіх питань, пов'язаних із заробітною платою.

Третій напрям зводиться до того, що в акціонерних товариствах наймані робітники беруть участь у здійсненні контролю за діяльністю адміністрації підприємства. Так, власники акцій в акціонерних товариствах обирають спостережну раду, котра представляє їхні інтереси. Ця рада контролює правління, котре здійснює керівництво підприємством. Якщо раніше лише самі акціонери визначали склад спостережної ради, то сьогодні зайняті на підприємстві направляють (частково через профспілки) своїх представників до спостережної ради: у невеликих акціонерних товариствах вони одержують третину місць у спостережних радах, а в товариствах, де кількість працюючих за наймом перевищує 2000,— половину. У галузях гірничодобувної і сталеливарної промисловості, крім того, лише зі згоди більшості представників працюючих за наймом може бути призначений член правління, що відає кадрами (директор з трудових питань).

До соціальної політики належать питання регулювання трудових відносин і тарифікації праці й заробітної плати. Середній робочий час за тиждень, передбачений трудовими угодами у більшості галузей промисловості, становить 39,3 год. Щорічна відпустка, тривалість якої обумовлена

чих днів. Тривалість відпустки може диференціюватися залежно від віку і тривалості роботи на одному підприємстві.

Держава є одним з найвагоміших роботодавців у ФРН. У 1991 р. на державній службі налічувалося повністю зайнятих 4,3 млн чоловік, з них — близько 46 % чиновників, 33 % службовців і 21 % робітників. Держава певною мірою впливає і на сферу приватного підприємництва, на трудові відносини, які в ній складаються, зокрема при визначенні робочого часу, розмірів заробітної плати, умов праці.

Підтримка сім'ї та освіти. Виплата грошових коштів на дітей є частиною політики державного вирівнювання сімейних витрат на виховання підростаючого покоління і має допомогти батькам краще перенести пов'язані з цим фінансові труднощі. У поліпшенні матеріального забезпечення багатодітних сімей проявляється принцип соціальної справедливості. Грошова допомога на дітей підвищується з 50 марок на місяць за першу дитину до 240 марок — за четвертого і наступних дітей. Ті, хто має більший заробіток, одержують меншу допомогу. Батьки звільняються від податку за бездітність, тобто вони сплачують менше податків.

Поряд з грошовими виплатами на дітей, держава підтримує сім'ї шляхом грошової допомоги по догляду за дітьми: зайняті на виробництві жінки одержують післяпологову відпустку на 18 місяців і грошову допомогу по догляду за дитиною на цей період (600 марок на місяць) із збереженням робочого місця. Післяпологова відпустка по догляду за дитиною припадає саме на той період, коли мати потребує найбільшого соціального захисту, тому на час вагітності поширюється захист від звільнення, а протягом шести тижнів до пологів і восьми тижнів після пологів зберігається середня заробітна плата.

Учням 10 класів і студентам федеральний закон підтримки освіти гарантує допомогу на одержання освіти у вигляді доплат (50 %) і безвідсоткової позики (50 %), термін повернення якої — 20 років (за особливі успіхи у навчанні частково погашається). Розмір виплат визначається залежно від власних доходів і доходів батьків або одного із подружжя. У 1987 р. такою допомогою було забезпечено 30,3 % студентів. Максимальний рівень допомоги становить 890 марок на місяць (на 1990 р.), включаючи доплати у лікарняну касу, на житло. Поряд із гарантіями діючого закону щодо підтримки освіти є багато приватних форм допо-

моги тим, хто навчається, через профспілки, церкву, фонди всіляких партій тощо.

Захист квартиронаймачів і допомога на оплату житла. Функціонування ринку житла регламентується рядом законодавчих постанов, які захищають квартиронаймачів (орендарів) від сваволі власників житла. Це стосується насамперед обумовлених законом прав орендаря житла: квартиронаймач захищений від неправомірного виселення на весь термін дії договору про найом житла. Відмова від продовження договору і попередження про майбутнє виселення, як правило, можливі лише у тому випадку, коли власник квартири має потребу в ній сам або коли квартиронаймач грубо порушує умови найму житла. Для багатодітних сімей і для осіб похилого віку передбачено особливий захист від попереджень про виселення. Крім того, власник житла не може свавільно підвищувати ціну на житло. Він зобов'язаний орієнтуватися на загальноприйнятий у даній місцевості рівень квартплати. При вирішенні непорозумінь з питань найму житла і квартплати квартиронаймачі можуть звернутися до суду.

Грошова допомога на оплату житла (введена в 1960 р.) має сприяти забезпеченню низькооплачуваних верств населення дешевими (які відповідають кількісному складу сім'ї) квартирами. Це — своєрідна доплата держави за рахунок податкових коштів до витрат по найму житла або на утримання власної квартири. Право на доплату діє, коли величина квартплати або витрати на утримання житла перевищують можливості сімейного бюджету. Розміри грошової допомоги на оплату житла диференціюються залежно від доходів і складу сім'ї, величини квартплати і району проживання. До кінця 1990 р. допомогу на оплату житла одержали близько 1,8 млн сімей (або 7 % усіх сімей). У середньому ця допомога становила 148 марок на місяць, тобто третину сімейних витрат на житло.

Матеріальна допомога для найму квартири впливає на розв'язання існуючих житлових проблем, проте цілком їх не вирішує. Сьогодні проблеми існують передусім у міських агломераціях. Молоді подружжя, багатодітні сім'ї та іноземці не завжди знаходять квартиру, яка б відповідала їхнім потребам і яку б вони могли оплатити. У 1991 р. лише в старих федеральних землях не вистачало приблизно 1,5 млн квартир. Проте після об'єднання Німеччини перед житловою політикою постали й інші проблеми, розв'язання яких потребує подальшого збільшення допомоги держави. Мова, зокрема, йде не лише про прискорення зведення со-

ціальних квартир і створення нового житлового майна, а й про поліпшення їхньої якості, особливо в нових федеральних землях. Адже в Східній Німеччині 2/3 житлового фонду побудовано ще за довоєнних часів. Тут багато квартир у поганому стані, немає сучасних санвузлів, застаріле опалення, що вимагає капітального ремонту мільйонів старих будинків. Потребує підтримки приватизація багатьох квартир, які належать общинам. Інвестори в цій сфері мають отримувати податкові пільги й дотації.

Державна політика заохочення капіталізації доходів населення і придбання нерухомості. Держава підтримує шляхом спеціальних доплат і податкових пільг здійснення широкої програми капіталізації доходів населення і придбання нерухомого майна. Державна політика у цій галузі слугує зростанню доходів працюючих за наймом, тобто розширенню середнього класу, й особливо спрямована на заохочення до участі широких верств найманих робітників у капіталі підприємств. Зайняті на виробництві з доходами, нижчими за певний рівень, отримують у вигляді доплат 20 % річних від суми (не нижче за 936 марок) ефективного нагромадження (акції, інші цінні папери) і 10 % річних — від суми, вкладеної на будівництво житла. Майже половина усіх німецьких сімей є власниками свого будинку або квартири.

Серед інших державних витрат на соціальні потреби слід виділити затрати на реабілітацію інвалідів і забезпечення жертв війни. Жертвам війни, які потерпіли від націонал-соціалістичної наруги, та іншим групам було виділено ще в перші повоєнні роки величезні грошові суми. Лише у 1988 р. для забезпечення жертв війни було виплачено 17 млрд марок.

В цілому затрати на соціальні потреби (соціальний бюджет) у Німеччині становлять значну частину всіх вироблених товарів і послуг. Так, у 1991 р. сукупний суспільний продукт дорівнював 2615,2 млрд марок, а соціальний бюджет — 764,9 млрд марок (або понад 29 %). Більше половини витрат на соціальні потреби утворюють кошти на пенсійне страхування і страхування від захворювання. Велику питому вагу, крім цього, мають витрати роботодавців на оплату лікарняних листків, забезпечення державних службовців, гарантоване за соціальними мотивами пільгове оподаткування, стимулювання збереження робочих місць і створення нових.

4. ПОДАТКОВИЙ МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ВИРІВНЮВАННЯ

Автори посібника уже звертали увагу на те, що адепти соціального ринкового господарства розглядають його як привабливий третій шлях між капіталізмом і соціалізмом. На думку канцлера ФРН Г. Коля, Німеччина «подолала суперечність між соціалізмом і капіталізмом за допомогою соціального ринкового господарства і в результаті цього своїм успіхом та прикладом вказала третій шлях»¹.

Основну відмінність соціального ринкового господарства від капіталізму його прибічники вбачають в активній соціальній політиці, підпорядкованій соціальному вирівнюванню. В праці «Соціальне ринкове господарство. Господарська політика між неолібералізмом і ордолібералізмом» (Тюбінген, 1969) німецький учений Р. Блюм писав: ринкове господарство стає соціальним завдяки тому, що «функціональний» розподіл власності, який впливає з процесу виробництва, перетворюється за допомогою соціальної політики в суспільно бажаний «персональний» розподіл доходів. Основним інструментом цього перетворення виступає податкова система.

На противагу теорії й практиці соціального ринкового господарства представники ортодоксального марксизму традиційно розглядали неоліберальні трактування податків як демагогічне просторікування з метою відходу від наукового розв'язання проблеми розподілу доходів, маскування дійсної суті класових взаємовідносин між робітниками і капіталістами, з одного боку, взаємовідносин між пануючими класами і державою — з іншого. Стверджувалося також, що своїми псевдонауковими трактуваннями неолібералізм відволікає трудящих від класової боротьби, виправдовує капіталістичну експлуатацію тощо. Але ортодоксальні марксистичні фактично уникали наукового аналізу функцій податкового механізму, його ролі в соціальному вирівнюванні.

Насправді шляхом податкової політики держава в розвинутій ринковій економіці дедалі більше впливає на розподіл і перерозподіл доходів і тим самим на створення соціальних підвалин життєдіяльності кожного громадянина зокрема і суспільства в цілому.

Німецька податкова система вирізняється, по-перше,

¹ Kohl H. Zwischen Ideologie und Pragmatismus. Aspekte und Ansichten zu Grundfragen der Politik. Stuttgart, 1973, S. 51.

багатоманітністю видів податків (понад 40 найменувань), яка відбиває різноманітність завдань держави; по-друге, розподілом податкових надходжень між общинами, землями і федерацією, в процесі якого виникають розходження інтересів; по-третє, помітним спрямуванням на соціальне вирівнювання і заохочення бажаного суспільно-економічного розвитку.

У 1993 р. податкові надходження у ФРН становили 749 млрд марок, з яких 90 % припадало на 7 видів податків: на зарплату, добавлену вартість, мінеральне паливо, промисловий, прибутковий, корпоративний і тютюновий.

У системі оподаткування перевага надається прямим податкам, які безпосередньо пов'язані з величиною доходу і прибутком, у той час як непрямі податки (споживацькі) приносять значно менші надходження. З одного боку, це виправдано в соціальному плані, бо податок на доходи стосується тих платників, котрі фактично отримали відповідні доходи і прибуток. Щодо непрямих податків, то їх сплачують усі споживачі, незалежно від рівня своїх доходів. З іншого боку, при визначенні податків на доходи і прибуток важливо сприяти зростанню продуктивності праці зайнятих, заохочувати їх виробничу діяльність тощо. Високі податки підбивають стимули до праці, інвестицій, оновлення виробництва і підприємницького ризику, а отже, й основу соціальних програм.

З точки зору вирішення проблем регіонального і соціального вирівнювання важливе значення має розподіл податкових надходжень між общинами, землями і федерацією. Згідно з традиціями самоуправління общини і землі самостійно розпоряджаються деякими видами податків (наприклад, на майно, транспортним, пивним тощо). На корпоративний податок федерація і землі мають однакове право і ділять надходження порівну. Прибутковий податок і податок на зарплату діляться у пропорції 42,5 : 42,5 : 15 між федерацією, землями і общинами. Від надходжень з податку на добавлену вартість 65 % іде федерації і 35 % — землям. Споживацькі, страхові та інші загальнонаціональні податки перерозподілу не підлягають. Урешті-решт у «податковій суперечці» досягається компроміс між федерацією, землями та общинами, і таким чином створюється міцна основа для регіонального й соціального вирівнювання.

У соціальному ринковому господарстві податки виконують ряд взаємопов'язаних між собою функцій: фіскальну (мобілізація і розподіл податкових надходжень); суспільну

(соціальне вирівнювання); господарську (сприяння розвитку господарства); кон'юнктурно-економічну (стабілізація розвитку економіки). Завдяки цьому створюється можливість добиватися не лише фінансових, а й багатьох інших цілей (соціальних, економічних, культурно-політичних, професійних тощо).

Особлива увага приділяється суспільній функції податків. У Німеччині діє система прогресивного оподаткування зарплати і доходів. Сутність її в тому, що до певного рівня, обмеженого розмірами прожиткового мінімуму, доходи не оподатковуються. Але із зростанням доходів, які лежать у так званій зоні прогресії, збільшуються також ставки податку. Зауважимо, що вони досить відчутно диференціюються залежно від сімейного стану платника податку. Вихідна ставка податку на доход, що перевищує вільний від оподаткування рівень, починається з 19 % і підноситься до 53 %.

Прибутковий податок і податок на зарплату належать до числа основних і забезпечують більше третини всіх податкових надходжень. Платники його підрозділяються на 6 класів. До першого віднесені вдівці, одинокі й розлучені, а також один із подружжя, коли чоловік або дружина перебувають за кордоном. Другий клас — це чоловік або дружина з дитиною, третій — бездітне подружжя, якщо працює хтось один із нього, четвертий — бездітне подружжя, яке працює. За п'ятим класом платить хтось один із подружжя, коли інший переходить із 4-го в 3-й клас, тобто перестає працювати. Шостий клас передбачений для тих, хто має декілька джерел доходів. Вихідний рівень річних доходів, що оподатковується, — 24 тис. марок для холостяків (ця цифра подвоюється для одружених). Від прибуткового податку звільняються премії, тринадцяті зарплати, акції, придбані для нагромадження майна, надбавки за старість (після 64 років) і на 40 % — пенсії державних чиновників.

Низькооплачувані верстви населення, що відчувають великі нестатки (догляд за хворими членами сім'ї, інваліди та ін.), або багатодітні сім'ї оподатковуються за мінімальними ставками.

Таким чином, податковий механізм у соціальному ринковому господарстві сприяє процесу регіонального й соціального вирівнювання, зміцненню цілісності країни, гальмує небажаний суспільно-економічний розвиток і заохочує бажаний для суспільства напрям розвитку.

Запитання для обговорення і самоконтролю

1. Чим викликане створення соціальної мережі в Німеччині? Розгляньте і прокоментуйте життєві ситуації, які призводять до потреби в соціальному забезпеченні.
2. Назвіть принципи системи соціального забезпечення в Німеччині.
3. З чим пов'язане існування чотирьох сфер соціального страхування в Німеччині? Назвіть ці сфери.
4. Чи існує зв'язок системи соціального забезпечення з ефективністю економіки в цілому? Проілюструйте це фактами, конкретними прикладами, цифровим матеріалом.
5. Як формуються фонди соціального страхування? Чи беруть участь в їх створенні лише наймані робітники або роботодавці?
6. Розкрийте місце держави у створенні системи соціального страхування. Як організоване керівництво цією системою?
7. Як здійснюється в Німеччині соціальний захист працюючих за наймом?
8. Чи вважаєте Ви, що підтримка сім'ї й освіти, допомога на оплату житла, політика заохочення капіталізації доходів населення і придбання нерухомості, інші державні витрати на соціальні потреби свідчать про здійснення принципу соціальної справедливості?
9. Яка сутність німецької податкової системи та чим вона вирізняється?

ВИСНОВКИ

Дослідження ідейних та теоретичних джерел неолібералізму, досвіду становлення і функціонування соціального ринкового господарства, його суті, структури, принципів тощо виводить на ряд уроків для України. Перший із них стосується вирішення принципового питання про пошук Україною власного шляху до ринкової економіки і в зв'язку з цим до визначення співвідношення загальноцивілізаційного («універсального») і специфічного в реформуванні українського господарства. На відміну від російської економічної літератури у вітчизняній питання про це, на жаль, не ставиться (принаймні у тому обсязі, на який воно заслуговує).

Первинні умови формування соціального ринкового господарства у ФРН містять як відмінні риси, так і спільні порівняно з вітчизняними умовами наприкінці 80-х — початку 90-х років. Для вирішення питання про вибір моделі ринкової економіки для України важливе значення має дослідження спільних вихідних умов становлення ринкового господарства. Глибока економічна криза, наявність у суспільстві різноманітних поглядів на майбутній соціально-економічний устрій, панування наказового (командного) господарства, необхідність його ліквідації та заміни рин-

ковою економікою — вихідні умови, за яких відбувався перехід до ринку у повоєнній Німеччині.

З певною часткою умовності вони ж характеризують процес ринкової трансформації України наприкінці 80-х — першої половини 90-х років. Щоправда, впровадження ринкових структур у народне господарство України здійснюється на шляхах відмови від командно-адміністративної системи господарювання, безроздільного панування державної власності тощо. У цьому відношенні становище України, як і усіх інших республік колишнього СРСР, унікальне. Адже доводиться фактично заново створювати матеріальне підґрунтя колись зруйнованої ринкової економіки (приватну власність на засоби виробництва, окремі види ринків, інфраструктуру ринку тощо). Однак така унікальність, на наш погляд, не дає вагомих підстав для висунення концепції вітчизняної винятковості. Така концепція означала б обґрунтування приреченості нашої країни на рух поза становим шляхом розвитку людської цивілізації. Адже нині загально визнано, що стати на шлях сучасного цивілізаційного розвитку можна лише за умови переходу до ринкової економіки.

Всі попередні численні спроби радикально реформувати командно-адміністративну систему господарювання, залишаючи фактично незмінними відносини власності на засоби виробництва та інші її глибинні основи, не дали бажаних результатів. Тому були б утопією та регресом спроби зберегти під прапором вітчизняної специфіки стару економічну систему. Вона руйнується. Незважаючи на специфіку становлення ринку в Україні, яку, безперечно, слід ураховувати, переважає спільне в процесі трансформації. Воно полягає насамперед у тому, що вітчизняна економіка сьогодні, як і повоєнна західноєвропейська, перебуває у тяжкому кризовому стані, характеризується милітаризованою структурою виробництва, підривом керівності, інфляцією, руйнуванням багаторічних виробничих, фінансових, торговельних зв'язків та іншими бідами. Звідси й гострий інтерес науковців та широкої громадськості до повоєнного досвіду Західної Європи як з позицій пошуку виходу з кризи й економічного відродження, так і з точки зору становлення соціального ринкового господарства.

Вивчення цього досвіду цінне не лише з суто пізнавальної точки зору, а й з точки зору врахування реальних можливостей його застосування в умовах переходу України до ринку. Цей перехід фактично здійснюється методом проб

та помилок, за відсутності вироблених основ теорії перехідного періоду від планової до ринкової економіки і без попереднього ґрунтовного вирішення принципового питання про модель ринкового господарства, найпридатнішу для умов України. В офіційних документах часто спостерігається непослідовність у цьому відношенні. Тому питання вибору конкретної моделі набувають особливої гостроти. Успішне розв'язання їх вимагає теоретичного узагальнення як вітчизняної, так і зарубіжної практики господарювання.

Засади, на яких ґрунтується соціальне ринкове господарство в Західній Європі, перевірені багаторічною практикою. Саме вона має вирішальне значення при оцінці досвіду функціонування народного господарства, а отже, й ефективності моделі. Цим пояснюється посилення інтересу до теорії і практики соціального ринкового господарства.

Загальний висновок про можливість використання західнонімецького досвіду становлення і функціонування соціального ринкового господарства у вітчизняних умовах не означає заклик до його копіювання. Останнє, очевидно, і неможливе, оскільки система об'єктивних економічних законів завжди діє і використовується в специфічно національних умовах. Урахування їх — неодмінна вимога та запорука успіху формування і функціонування соціального ринкового господарства. Загальна формула співвідношення «універсального» і «специфічного» давно вироблена: дотримання загальних закономірностей при врахуванні багатоманітності особливостей.

З тезою про перехід до ринкової економіки часто пов'язуються надмірні сподівання або навіть ейфорія. Але насправді і ринкова економіка, доведена до розквіту, автоматично не обдаровує суспільство добробутом і процвітаням. Незважаючи на спільність ринкового укладу господарства на Заході поряд із заможними суспільствами існує ряд бідних, зберігаються значні регіональні відмінності. Ринкова економіка — необхідна і суттєва загальна («універсальна») умова та підґрунтя соціально-економічного прогресу. Але вона не є єдиним вирішальним фактором. Не менший вплив мають й інші фактори, причому визначити або точно оцінити вагу кожного з них неможливо. Серед них — менталітет нації, релігія, історія, культура, традиції, трудова етика, суспільна солідарність та багато інших. Варто серйозно замислитися над висновком відомого російського економіста Л. І. Абалкіна: «І треба нарешті визнати, що, не ставши іншими, не перебудувавши

свій внутрішній світ, свої традиції і склад культури, ми, як народ, не спроможні здобути велич і славу»¹.

Світовий досвід функціонування сучасної ринкової економіки в межах ЄС підтверджує значущість позаекономічних чинників. Незважаючи на однаковий ринковий уклад економіки в країнах ЄС, їм до цього часу не вдалося досягти проголошеної мети вирівнювання життєвих умов тощо. Якщо прийняти середній обсяг ВВП по 171 району ЄС за 100, то найнижчий показник буде мати грецький район Фореїо Айгаїо — 39,3, а найвищий — район Гроннінген у Нідерландах — 183,1. Співвідношення доходів на душу населення в десяти найбагатших і десяти найбідніших районах Співтовариства становило в 1988 р. 3 : 1. У 35 районах розмір ВВП більш ніж на 25 % нижчий за середній по Європейському Союзу.

Отже, в процесі становлення та функціонування соціального ринкового господарства необхідно якнайшвидше враховувати «універсальне» і «специфічне» в розвитку різних країн, базисне і надбудовне, їхню взаємообумовленість та взаємодію.

Ще один урок для України випливає із вивчення явищ соціального характеру в ринковій економіці. Ступінь вирішення соціальних питань у суспільстві не лише є важливим критерієм виділення різновидів і моделей ринкового господарства, а й відбиває також успіх чи невдачу економічного реформування, ступінь підтримки перетворень основними верствами населення.

Класичним прикладом успішних реформ є реалізація у ФРН концепції соціального ринкового господарства з її наголосом на розв'язанні соціальних проблем. У зв'язку з цим слід критично оцінити спроби представників ортодоксального марксизму до середини 80-х років трактувати аспект «соціальності» ринкового господарства виключно як демагогію буржуазних захисників капіталізму. Неупереджене дослідження соціальної політики в ринковій економіці в межах підприємств і на рівні народного господарства, узагальнення зарубіжного і національного досвіду у цій важливій сфері варте особливої уваги.

Недостатнє вирішення соціальних проблем у нашій країні на початку 90-х років, переплетене з іншими недоліками соціально-економічної політики, зумовило невисокий ефект здійснюваних реформ, наявність суттєвих соціально-

---

¹ Абалкин Л. И. К цели через кризис. Спустя год. М., 1992. С. 212.

економічних суперечностей у суспільстві, різке ослаблення соціальної бази трансформаційних процесів.

Вивчення світового досвіду формування ринкової економіки, зокрема в повоєнній ФРН, дає можливість, з одного боку, уникнути ілюзій про можливість обійтися в короткостроковому періоді без програваних рішень, які забезпечили б піднесення добробуту всіх верств населення, з іншого — заперечити нібито обов'язковий зв'язок становлення ринкового господарства з тривалим масовим зubo-жінням народу. Спроби обґрунтувати такий зв'язок логічно повинні привести їх авторів до «порочного кола злиднів».

Досвід ФРН підтверджує можливість успішного поєднання високої економічної ефективності та соціальної орієнтації розвитку народного господарства, соціальних гарантій суспільства та індивідуальної відповідальності за особистий добробут. У соціальній ринковій економіці здоровий егоїзм у поєднанні з почуттям соціальної відповідальності трактується як «локомотив суспільного процвітання». Таке поєднання і необхідне для подолання негативних наслідків командно-адміністративної системи в Україні — утриманства, загальної безвідповідальності, сподівань на державу, відсутності особистої ініціативи у багатьох працівників тощо. Складність вирішення проблеми, однак, полягає в тому, що без ефективного функціонування ринкової економіки розв'язання її неможливе.

Наступним класичним уроком для реформаторів української економіки є визначення ролі держави в соціальному ринковому господарстві. У становленні та успішному функціонуванні соціального ринкового господарства держава відіграє значну роль. Вона виконує важливі функції як у правовому регулюванні (розробка і забезпечення «правил гри»), так і в інших сферах суспільства за допомогою форм прямої та непрямої участі. Концепція відмови держави від регулювання економіки суперечить реальності і наївна. Свого часу Л. Ерхард заявив про необхідність примиритися з тим, що в середині ХХ ст. можливість суттєво розвантажити державу від обов'язків мало ймовірна. Це твердження виявилось правильним і в нинішній період.

Для України величезне значення має насамперед використання досвіду участі держави у створенні ринкової економіки. Оскільки проблема економічної ролі та функцій держави до цього часу залишається дискусійною у світовій та вітчизняній літературі, то успішний досвід ФРН у цій сфері може бути вагомим аргументом на користь її пози-

лі держави свідчать такі дані: в ФРН за 1948 р. ціни на продукти харчування виросли в середньому лише на 20 %, зарплата — на 12 %. Відсоткова ставка становила приблизно 5 %, що прискорювало інвестування.

Одночасно вимагає критичного перегляду позиція представників ортодоксального марксизму щодо антимонопольної політики держави. Вони не змогли правильно оцінити дискусії у світовій літературі навколо питань антикартельної політики, хибно зобразивши їх як демагогічне прикриття захисту інтересів монополістичного капіталу. Насправді ж довгорічна боротьба навколо закону про картелі у ФРН, його доповнення правовими нормами в 1956, 1965, 1970 та 1974 рр. були пов'язані з виходом на принципові теоретико-методологічні основи конкурентного ладу.

З огляду на них є підстави дійти висновку, що при проведенні радикальних перетворень існуючого сьогодні в Україні економічного устрою у напрямі формування конкурентного ринкового середовища необхідно враховувати такі три породжені всією системою державного соціалізму фактори.

1. Високий ступінь монополізму в економіці, навіть у порівнянні з Росією та іншими країнами, що утворилися на території колишнього СРСР (відсутність хоча б олігополістичних структур, як це має місце в розвинутих ринкових економіках).

2. Штучний характер процесів концентрації й монополізації виробництва в межах тотального одержавлення практично всіх форм господарського життя.

3. Надцентралізм в управлінні економікою, коли монополізація виробництва супроводжується, а нерідко й спричиняється монополізмом в управлінській сфері на галузевому та народногосподарському рівнях.

Якщо у вільному ринковому господарстві монополія породжується конкуренцією, виростає в процесі її розвитку, то в умовах державного соціалізму вона виникає й існує як цілковитий антипод конкуренції, покликаний не подолати її діалектично, а замінити повністю. Державно-соціалістичний монополізм, що склався в економіці колишнього СРСР, зокрема в Україні, являє собою не що інше, як результат певних історичних умов, наслідок нерозвинутості і незрілості суспільства, яке намагалося побудувати соціалізм, і, по суті, втілення своєїрідної аскетичної концепції соціалізму.

Важлива проблема економіки радянського типу поля-

гає саме в тому, що гіпертрофоване втручання держави в господарські процеси не дає розвиватись конкуренції практично в жодній формі, потребує концентрації в руках держави величезних фінансових і матеріальних ресурсів, залишаючи інших господарюючих суб'єктів у напівжебрацькому або абсолютно залежному від жорстко централізованої влади становищі.

Як справедливо зазначають автори дослідження «Економічна свобода і соціалізм», в умовах нечуваного наростання державного інтервенціоналізму, надцентралізму досягає свого апогею тенденція до експансії державного бюджету далеко за економічно обгрунтовані межі. Держава стала справжнім ультрамонополістом — як у сфері доходів, так і в сфері витрат. Здійснення практично всіх економічних, соціальних, політичних функцій стало виключно прерогативою державних органів.

Хоча процес монополізації економіки радянського типу мав багато в чому штучний характер, було б неправильним, на наш погляд, ототожнювати його природу лише із зовнішньоекономічними, адміністративними формами та методами впровадження. Державно-соціалістичний монополізм має і економічне підґрунтя, оскільки він пов'язаний з процесом усупільнення виробництва в умовах тотального одержавлення. Саме тому першим кроком на шляху створення конкурентного устрою ринкового господарства в Україні повинна бути демонополізація економіки, яка проводиться паралельно з її роздержавленням.

Важливий урок, почерпнутий з аналізу світового досвіду становлення соціального ринкового господарства, полягає і в тому, що успіх можливий лише за умови чіткого визначення стратегії і тактики проголошуваних перетворень, їх дотримання на практиці. Принципи і хід здійснення валютної і господарської реформ у ФРН свідчать про ефективність одночасного проведення комплексу жорстких заходів у грошовій сфері з метою ліквідації зайвої грошової маси і пакету заходів щодо зруйнування центрально-керованої економіки.

Становлення соціального ринкового господарства в ФРН відбулося в короткі строки, привело до швидкого відновлення зруйнованого війною народного господарства і зростання народного добробуту. Все це пов'язане з рішучою політичною волею керівництва, його послідовними діями, впевненістю в успіху, вірою в підтримку населення, з його працею. Тому досвід становлення соціального ринкового господарства в ФРН, на наш погляд, переконливо спросто-

вує досить поширену нині в Україні думку про зв'язок глибокої кризи (або навіть паралічу) суспільства з трансформацією економіки, історичної тривалості даного процесу — з неминучими злигоднями народу.

У будь-якому випадку питання про тривалість і етапи переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки залишається відкритим. Переважна більшість вітчизняних учених-економістів займає тут песимістичні позиції, вважаючи, що цей процес триватиме протягом життя одного чи двох (а можливо й більше) поколінь наших громадян. Зрозуміло, що лише практика зможе остаточно підтвердити або спростувати подібні прогнози. На відміну від повоєнної ФРН становлення ринкової економіки в Україні значно розтягнулося в часі.

Особливий урок для України здобутий із розкриття суті та ролі відомого «плану Маршалла» у становленні ринкового господарства. Це — зовнішній аспект трансформаційного процесу. В радянській економічній літературі істотно переоцінювалося значення обсягів американської допомоги і, навпаки, лишалися у затінку характер, форми і мета «плану Маршалла». Він був спрямований насамперед на підтримку приватнопідприємницьких структур і відтворення ринкових механізмів.

Досвід здійснення «плану Маршалла» незаперечно свідчить, що надії на залучення іноземного капіталу як вирішального джерела нагромадження в Україні наївні і не мають нічого спільного із сучасними реаліями.

Із світового досвіду успішного становлення та функціонування соціального ринкового господарства необхідно і важливо здобути уроки у сфері не лише соціально-економічної політики, практики реформування економіки, а й економічної теорії.

Історичне значення розробки концепції соціального ринкового господарства полягає в тому, що відтак остаточно сформувалася неоліберальна парадигма¹, яка існує і понині поряд з іншими — неокласикою, неокейнсіанством, неоконституціоналізмом, марксизмом. Виникнення її надзвичайно важливе з кількох точок зору.

По-перше, поява цієї парадигми — наслідок насамперед загальної орієнтації суспільства на демократію, соціаль-

---

¹ Парадигма — це: 1) строго наукова теорія, втілена в системі понять, що виражають суттєві риси дійсності; 2) вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їхнього вирішення, методів дослідження, пануючих протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві (Советский энциклопедический словарь. М., 1985. С. 963).

но-економічний прогрес, створення інших умов для відносно вільного розвитку економічної науки.

По-друге, неоліберальна парадигма ще раз підтвердила наукову плідність плюралізму течій сучасної економічної думки і як противаги догматизму, зашкарублості, застою думки, і як основи для можливого синтезу теорій різних напрямів, і як теоретико-методологічного арсеналу, з якого держава (уряд) може черпати різні концепції, щоб уникнути можливих перебільшень та односторонності соціальних інтересів, мислення тощо, характерних для окремих із них.

По-третє, ця парадигма відбила поступовий поворот у розвитку суспільства від конфронтації до співробітництва, від протиставлення соціальних та економічних інтересів у теорії до компромісного, конструктивного мислення.

Нарешті, в теоретико-методологічному плані вона знаменувала вагомий внесок у розв'язання багатовікової полеміки щодо економічної ролі держави, її соціальної політики, співвідношення централізації й децентралізації в господарському управлінні тощо. Особливо важливе значення мають положення про ефективний конкурентний механізм як продукт свідомої активної діяльності держави, а не стихійної гри ринкових сил, про соціальне страхування, соціальне вирівнювання внаслідок соціальної політики держави, про екологічну орієнтацію господарського розвитку.

Цінність теорії соціального ринкового господарства для України полягає в тому, що вона допомагає усвідомити необхідність створення демократичного конкурентного середовища для розвитку економічної науки, опанувати здобутки всіх альтернативних напрямів сучасної економічної думки Заходу, виробити конструктивне мислення. Звичайно, все це не знімає, а скоріше передбачає вирішення актуальної для всіх постсоціалістичних країн проблеми — створення теорії трансформації адміністративно-командної економіки в ринкову. У найзагальнішому плані йдеться про пошук поєднання в економічній теорії при переході до ринку загальноцивілізаційного («універсального») і національного («специфічного»). Здійснюється одночасний процес критичного перегляду попередніх трактувань, що раніше панували, про розвиток економічної думки, вироблення теорії перехідного періоду від планового до ринкового господарства, нової парадигми в цілому.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Антология экономической классики: В 2-х т. М., 1992.
- Блауг М.* Экономические теории в ретроспективе / Пер. с англ. М., 1994.
- Всемирная история экономической мысли. М., 1994. Т. 5: Теоретические и прикладные концепции развитых стран Запада (послевоенный период).
- Голева А. П.* Критика современного неолиберализма. М., 1976.
- Гутен Таг. Надзвичайне видання про соціальну ринкову економіку. Гамбург, 1992.
- Гутник В. П.* Организованный рынок в ФРГ: Опыт концептуальной разработки и практического воплощения // Проблемы перехода к рыночной системе хозяйства в СССР и мировой опыт. М., 1991.
- Зайдель Х., Теммен Р.* Основы учения об экономике / Пер. с нем. М., 1994.
- Лагутин В. Д.* Оплата труда в рыночной экономике. Луцк, 1992.
- Мизес Л. фон.* Социализм. Экономический и социологический анализ / Пер. с англ. М., 1994.
- Митяев Д.* Социальное рыночное хозяйство: Идея, реальность, перспективы (на примере послевоенного развития Западной Германии) // Вопр. экономики. 1992. № 7.
- Ойкен В.* Основные принципы экономической политики / Пер. с нем. М., 1994.
- Ольсевич В. Д.* Трансформация хозяйственных систем. М., 1994.
- Осадчая М.* Консерватизм против реформизма (Две тенденции буржуазной политэкономии). М., 1984.
- Пияшева Л. И., Пинскер Б.* Экономический неоконсерватизм: Теория и международная практика. М., 1988.
- Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. М., 1968.
- Складові демократії / Пер. з нім. К., 1993.
- Современная экономическая мысль / Пер. с англ. М., 1991.
- Теория и практика государственного регулирования на переломных этапах экономического развития. М., 1993.
- Флекснер К. Ф.* Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом / Пер. с англ. М., 1994.
- Хайек Ф. А.* Дорога к рабству / Пер. с англ. Лондон, 1983.
- Харрис Л.* Денежная теория / Пер. с англ. М., 1990.
- Эклунд К.* Эффективная экономика. Шведская модель / Пер. со швед. М., 1991.
- Эрхард Л.* Благосостояние для всех / Пер. с нем. М., 1991.
- Эрхард Л.* Полвека размышлений: Речи и статьи / Пер. с нем. М., 1993.

Becker H. P. Die soziale Frage im Neoliberalismus. Heidelberg. — Löwen, 1965.

Blum R. Soziale Marktwirtschaft, Wirtschaftspolitik zwischen Neoliberalismus und Ordoliberalismus. Tübingen, 1969.

Bormann A., Fasbender K., Härtel H.-H., Holthus M. Soziale Marktwirtschaft. Erfahrungen in der Bundesrepublik Deutschland und Überlegungen zur Übertragbarkeit auf Entwicklungsländer. Hamburg, 1990.

Bundesrepublik Deutschland — DDR, die Wirtschaftssysteme: soziale Marktwirtschaft und sozialistische Planwirtschaft im Systemvergleich / Hrsg. v. H. Hamel. München, 1983.

Bundesrepublik Deutschland: Politik, Wirtschaft, Sozialordnung / Hrsg. v. G. Buchstab. Frankfurt / Main, 1990.

Butler E. Hayek: His contribution to the political and economic thought of our time. London, 1983.

Crowley B. L. The Self, the Individual, and the Community. Liberalism in the Political Thought of F. A. Hayek and Sidney and Beatrice Webb. Oxford, 1987.

Dahrendorf R. Fragmente eines neuen Liberalismus. Stuttgart, 1987.

Dahrendorf R. Grenzen der Sozialwissenschaften / Hrsg. v. H. Mäding. Konstanz, 1988.

Eberle W. Soziale Marktwirtschaft oder marktorientierte demokratische Gesellschaft. Köln, 1976.

Eichengreen B., Uzan M. Marshall Plan: Economic Effects and Implication for Eastern Europe and the former USSR // Economic Policy. 1992. April.

Engels W. Mehr Markt: Soziale Marktwirtschaft als Politische Oekonomie. Stuttgart, 1976.

Erhard L. Deutsche Wirtschaftspolitik. Der Weg der Sozialen Marktwirtschaft Düsseldorf, 1962.

Erhard L. Wohlstand für alle. Düsseldorf, 1990.

Eucken W. Grundsätze der Wirtschaftspolitik / Hrsg. v. E. Eucken, K. P. Hensel. Tübingen, 1975.

Frerich J. Sozialpolitik. Das Sozialleistungssystem der Bundesrepublik Deutschland. München; Wien, 1990.

Hahn G. Bibliographie zur Sozialen Marktwirtschaft. Die Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung der Bundesrepublik Deutschland 1982—1987. Baden — Baden, 1989.

Hamel H. Soziale Marktwirtschaft — Sozialistische Planwirtschaft. Ein Vergleich BRD—DDR. München, 1989.

Hayek F. A. v. Liberalismus. Tübingen, 1979.

Hayek F. A. v. The Road to Serfdom. London, 1944.

Hayek F. A. v. Wissenschaft und Sozialismus. Tübingen, 1979.

Helmstädter E. Die Wirtschaftsordnung in der BRD. Soziale Marktwirtschaft // Deutschland — Handbuch: Eine doppelte Bilanz 1949—1989. Düsseldorf, 1989.

Hensel K. P. Grundformen der Wirtschaftsordnung. München, 1978.

Hensel K. P. Systemvergleich als Aufgabe: Aufsätze und Vorträge // Hrsg. v. H. — L. Hamel. Stuttgart; New York, 1977.

Heuss E. Grundelement der Wirtschaftstheorie: Eine Einführung in das wirtschaftstheoretische Denken. Göttingen, 1981.

Hömann K., Schönwitz D., Wünsche K. F. Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft. Stuttgart; New York, 1988.

Külz B., Knappe E. Wohlfahrtsökonomik. Düsseldorf, 1984.

Laitenberg V., Enders F. Soziale Marktwirtschaft und sozialistische Errungenschaften. Melle, 1990.

Lampert H. Die Soziale Marktwirtschaft in der Bundesrepublik Deut-

- schland: Ursprung, Konzeptionen, Entwicklung und Probleme // Aus Politik und Zeitgeschichte. Berlin, 1988. N 17.
- Lampert H.* Die Wirtschafts- und Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland. München, 1992.
- Lampert H.* Sozialpolitik. Berlin; Heidelberg; New York, 1980.
- Leipold H.* Wirtschafts- und Gesellschaftssysteme im Vergleich: Grundzüge einer Theorie der Wirtschaftssysteme. Stuttgart, 1980.
- Liberalismus und Sozialismus / Hrsg. v. Th. Meyer. Marburg, 1987.
- Luhmann N.* Die Wirtschaft der Gesellschaft. Frankfurt / Main, 1988.
- Marxism and Liberalism / Ed. by E. F. Paul. Oxford, 1986.
- Möller H.* Zur Theorie und Politik der Wirtschaftsordnung / Hrsg. v. H. Giersch. Tübingen, 1983.
- Müller-Armack A.* Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft. Frühschriften und weiterführende Konzepte. Bern; Stuttgart, 1981.
- Müller-Armack A.* Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. Studien und Konzepte zur Sozialen Marktwirtschaft und zur Europäischen Integration. Bern; Stuttgart, 1976.
- Neue Politische Oekonomie als Ordnungstheorie / Hrsg. v. E. Boettcher, Ph. Herder — Dorneich, K.-E. Schenk. Tübingen, 1980.
- Oekonomische Theorie und Ethik / Hrsg. v. B. Biervert, M. Held. Frankfurt / Main; New York, 1987.
- Pilz F.* Das System der Sozialen Marktwirtschaft. München, 1981.
- The Political Economy of Freedom: Essays in Honor of F. A. Hayek / Ed. by K. P. Leube, A. Zlabinger. München; Wien, 1984.
- Röpke W.* Die Lehre von der Wirtschaft. Bern; Stuttgart, 1979.
- Röpke W.* Die Ordnung der Wirtschaft. Frankfurt / Main, 1948.
- Sinn G., Sinn H.-W.* Kaltstart. Volkswirtschaftliche Aspekte der deutschen Vereinigung. München, 1993.
- Sozialer Liberalismus / Hrsg. v. K. Holl. Göttingen, 1986.
- Streit M.* Theorie der Wirtschaftspolitik. Düsseldorf, 1991.
- Ulrich P.* Transformation der oekonomischen Vernunft: Fortschrittspektiven der modernen Industriegesellschaft. Bern: Stuttgart, 1986.
- 40 Jahre Sozialstaat Bundesrepublik Deutschland / Hrsg. v. N. Blüm, H. F. Zacher. Baden — Baden, 1989.
- Was würde Erhard heute tun? Wirtschaftspolitische Problemlösungen / Hrsg. v. N. Walter. Stuttgart, 1986.
- Wettbewerbspolitik in der sozialen Marktwirtschaft / Hrsg. v. Bundesministerium für Wirtschaft. Bonn; Düsseldorf, 1990.
- Widersprüche der Kapitalismuskritik. Festschrift zum 75. Geburtstag von Alfred Müller-Armack / Hrsg. v. Ch. Watrin, H. Willgerodt. Bern; Stuttgart, 1976.
- Wünsch H. F.* Ludwig Erhard's Gesellschafts- und Wirtschaftskonzeption. Soziale Marktwirtschaft als Politische Oekonomie. Bonn, 1986.

Акціонерне товариство — організаційна форма об'єднання фінансових коштів підприємств, організацій і окремих осіб (акціонерів) шляхом випуску в обіг і продажу акцій. А. т. визнається юридичною особою і відповідає за зобов'язання у межах належного йому майна.

Акціонерне товариство відкрите — товариство, акції якого вільно продаються і купуються.

Акціонерне товариство закрите — товариство, акції якого розподіляються серед його засновників.

Аналіз культурних і демографічних факторів — аналіз, котрий виявляє зрушення у структурі споживання, смаках, стилі життя населення в цілому і його окремих демографічних груп з метою передбачення розвитку нових видів і зникнення традиційних потреб, з'ясування впливу таких змін на структуру виробництва.

Аналіз політичних факторів — аналіз, основною метою якого є визначення економічного впливу змін у методах державного регулювання, законодавстві, дій профспілкових організацій на виробничо-збутову діяльність, прогноз ефекту зовнішньополітичних подій на зміну перспектив розвитку ринків у тих чи інших державах і регіонах.

Аналіз попиту і пропозиції — галузь економіко-математичних досліджень, основним завданням яких є наукове передбачення матеріальних потреб членів суспільства і пошук оптимальних шляхів їх задоволення.

Аналіз споживача — аналіз, спрямований на вивчення смаків, диференціацію структури потреб за групами споживачів, вияв незадоволених потреб, мотивів віддання переваги споживачем тим чи іншим товарам.

Антимонopolьна політика — державне регулювання, спрямоване на демонаполізацію економіки і запобігання виникненню монополій.

Антимонopolьне законодавство — комплекс правових актів у країнах з ринковою економікою, спрямованих на підтримання конкурентного середовища у різних сферах підприємницької діяльності, протидію монополізму і недобросовісної конкуренції.

А. з., як правило, включає норми, що визначають при організації різного типу господарських об'єднань принципи ведення конкурентної боротьби на ринку й укладення договорів щодо продажу товарів і послуг, а також повноваження державних органів щодо додержання відповідних законів.

Асоціативне опитування споживача — метод опитування споживачів, за допомогою котрого можна дізнатися, з якими корисними якостями чи умовами споживання покупець асоціює той чи інший товар відомого на ринку конкурента.

Виплата зарплати у випадку хвороби. Працедавець зобов'язаний протягом певного строку продовжувати виплату зарплати в разі захворювання працівника. В ФРН строк виплати становить 6 тижнів. Після цього лікарняна каса надає допомогу у зв'язку з непрацездатністю до

повного вилікування, але не довше, ніж на півтора року. В 1990 р. В. з. у в. х. становила 33,2 млрд марок.

Відкрите торгове товариство. Воно діє як і просте товариство, але право на створення його мають лише дипломовані комерсанти. Крім того, його заносять до реєстру торгових фірм.

Вияв незадоволених потреб — заключний етап вивчення попиту на ринку, котрий є поворотним пунктом до прийняття рішень щодо того, який товар буде користуватися підвищеним попитом і в якому сегменті ринку.

Громадська відповідальність — вид юридичної відповідальності у випадках невиконання або незадовільного виконання зобов'язань щодо договорів, а також при вчиненні інших громадських правопорушень, зокрема, у разі спричинення шкоди. Являє собою примусовий захід, що виражається у майновому впливі на правопорушника. Він полягає в компенсації збитків або відшкодуванні спричиненої шкоди.

Гроші на дітей. Допомога батькам з метою компенсації частини їх фінансових витрат на утримання дітей. Залежить від числа дітей та доходів сім'ї. В ФРН на першу дитину щомісяця виплачуються 50 марок, потім суми зростають понадпропорціонально. Сім'я з п'яти осіб і малими прибутками отримує, наприклад, 880 марок на місяць. Крім того, сім'я з дітьми користується податковими пільгами.

Демографічна сегментація — методика проведення сегментаційного аналізу, в основу якого покладені демографічні ознаки, такі як вік, стать, склад сім'ї, рівень доходу, професія, освіта.

Державне регулювання цін — втручання держави у процес ринкового ціноутворення з метою перерозподілу прибутку між різними групами підприємців.

Державні інспекції — спеціальні органи державного управління, котрі здійснюють нагляд за додержанням відповідних правил підприємствами, установами, організаціями, їх посадовими особами, а також громадянами й уповноважені давати вказівки про усунення порушень і застосовувати заходи примусу до порушників.

Дискаунтер — у промислово розвинутих країнах крамниця, котра торгує споживчими товарами довготермінового використання за зниженими цінами без надання додаткових послуг. Д. пропонує покупцям товари добре відомих фірм — виробників, але не найостанніші зразки. Фірми-виробники охоче поступаються Д. своїми дещо застарілими моделями за зниженими цінами. Зниження ціни у Д. забезпечує масовість продажу.

Допомога неповнолітнім. Фінансова допомога, яка надається в разі неспроможності батьків або тих, хто має право на виховання, власними коштами забезпечити виховання дітей. В ФРН Д. н. у 1990 р. становила 14,3 млрд марок.

Дотація — допомога, котра надається без зобов'язань її повернення із державного бюджету для відшкодування збитків у випадках, коли ціни на продукцію, що випускається, чи послуги, які надаються, нижчі за собівартість. За умов ринкової економіки роль Д. різко знижується, оскільки вони негативно впливають на заінтересованість підприємств і організацій в ефективності своєї діяльності. Режим Д. зберігається переважно у сфері освіти й культури, в проектах екологічного захисту, соціально значущих заходах та ін.

Дотація на орендування житла. Грошова дотація, яку держава биплачує громадянам з низькими доходами з метою забезпечення їх належними житловими умовами. Розмір дотації залежить від величини заробітку сім'ї та від місцевого рівня квартирної плати і періодично переглядається відповідно до зміни цих показників. В ФРН Д. н. о. ж.

в 1990 р. становила 4,2 млрд марок. Право на дотацію мають насамперед пенсіонери, безробітні, сім'ї з низькими доходами.

Забезпечення жертв війни. Інваліди війни та члени їхніх сімей мають право на пенсію, лікарняне та курортне лікування, на надбавку за догляд і на матеріальну допомогу у випадку смерті.

Завдання соціальних програм — цілеспрямований вплив на вирівнювання територіальних умов середовища проживання людини, щоб сприяти нормальному розселенню людей і створити відповідну базу для формування трудових ресурсів.

Захист від необгрунтованого звільнення. Заборона несподіваного звільнення найманого працівника з роботи. Скасування трудового договору поставлене в залежність від необхідності існування пов'язаних з підприємством, особою працівника чи його поведінкою особливих причин, які точно встановлені законом. Крім того, необхідно врахування соціальних критеріїв і дотримання певних строків та процедур.

Заходи по працевлаштуванню. Діяльність державних органів, церковних і благодійних організацій щодо працевлаштування. В ФРН Федеральне відомство праці частково або повністю фінансує певну кількість робочих місць протягом обмеженого часу (як правило, один рік). Ці місця надаються насамперед найбільш потерпілим категоріям безробітних (інвалідам, людям старшого віку, некваліфікованим робітникам тощо).

Захист прав квартиронаймачів. Заходи щодо охорони наймачів квартир від необгрунтованої відмови від договору про найом та від надмірного підвищення квартплати.

Захист прав власності — застосування правових засобів щодо усунення або запобігання порушень цього права. Забезпечується нормами різних галузей права — цивільного, трудового, адміністративного та ін.

Захист праці жінок та підлітків. Заходи щодо охорони праці жінок і підлітків відповідно до трудового права. До них зокрема належать: скорочення максимальної тривалості робочого часу; надання перерв; особливі положення щодо відпустки, охорони здоров'я та безпеки на виробництві; заборона дитячої праці; заборона праці жінок на окремих виробництвах тощо.

Концепція соціально-етичного маркетингу — концепція, котра передбачає досягнення цілей фірми з урахуванням потреб як окремого споживача, так і суспільства в цілому.

Кон'юнктура ринку — стан ринку, який характеризується співвідношенням попиту й пропозиції на товари, послуги та інші цінності, рівнем інвестиційної і підприємницької активності, динамікою цін, курсів цінних паперів і відсоткових ставок за депозитами й кредитами, іншими показниками. К. р. залежить від множини факторів, насамперед від циклічності економічного розвитку, прийнятих державою політичних та економічних рішень, різних подій тощо. Знання й урахування підприємцями К. р. є важливою умовою успіху на ринку, прийняття обгрунтованих й ефективних рішень. Тому необхідно постійно вивчати і стежити за К. р. шляхом одержання й аналізу інформації, розрахунку та порівняння показників, що характеризують ринкову ситуацію.

Кооператив — добровільна організація громадян з метою спільного ведення господарської чи іншої діяльності. К. діє на засадах самостійності, самоуправління й самофінансування на базі належного йому (власного), орендованого або наданого у безкоштовне користування майна. К. нині є однією з основних ланок народного господарства, відмітна риса якого — оперативне реагування на зміну ринкової ситуації, пряма заінтересованість його працівників у поліпшенні показників діяльності.

Купівельна спроможність населення — платоспроможний попит населення на всі види товарів народного споживання і послуг. Формується на основі доходів населення, сум заощаджень, умов надання споживчого кредиту, рівня діючих цін, соціальної політики держави, демографічних факторів тощо.

Марчендайзинг — етап процесу збутової діяльності і комплекс заходів, спрямованих на те, щоб «підвести» покупця до товару і створити сприятливу ситуацію, яка забезпечила б максимальну вірогідність здійснення покупки. М.— це спосіб психологічного впливу і переконання покупця придбати товар певного підприємства-виробника без допомоги продавця. М. розглядається як частина діяльності щодо стимулювання збуту. У проведенні М. найактивнішу участь беруть спеціалісти фірм-виробників і спеціальних маркетингових організацій.

Мінімальний споживчий бюджет (бюджет прожиткового мінімуму) — сімейний бюджет, складений виходячи з необхідності нормального відтворення робочої сили. Розробляється в грошовій оцінці в розрахунку на одного члена сім'ї на рік (або на місяць) і включає набір товарів і послуг у кількості та якості, що забезпечують таке відтворення.

Монополістичні дії — дії підприємств, спрямовані на обмеження або усунення конкуренції на ринку і на стягнення завдяки цьому монопольного надприбутку. У вужчому смислі М. д. — це дії, що порушують антимонопольне законодавство.

Монополістичні дії, котрі заборонені законом,— до них належать: утворення вертикальних об'єднань за технологічним ланцюжком виробництва й збуту окремого товару, укладення корпораціями угод щодо розподілу ринків товару й сировини, а також щодо узгодження рівня цін реалізації.

Монополія — ситуація на ринку, за якої вся пропозиція товарів або послуг зосереджена в руках одного продавця. Підприємство-монополіст одержує можливість самостійно регулювати ціни, якість продукції, обсяги збуту та інші параметри своєї діяльності.

Монопсонія — ситуація на ринку, за якої одному покупцеві протистоїть більше число продавців. Найтиповішим проявом М. є державні закупки сільськогосподарської продукції, озброєння і т. д. Але можливі також ситуації, коли М. утворюється на базі приватної або колективної власності. У теоретичних дослідженнях виділяють також ситуацію чистої М., коли з одним покупцем зіштовхується необмежене число дрібних, конкуруючих один з одним продавців. За умов збалансованого, насиченого товарами ринку М. може призвести до таких же негативних наслідків, що й монополія, а саме — штучного заниження цін найкрупнішим споживачем на сировину, матеріали, напівфабрикати, які він одержує, нав'язування контрагентом невигідних умов договорів тощо. Такі дії підприємств-монополістів забороняються антимонопольним законодавством. Зокрема, застосування антимонопольних санкцій можливе у випадку зловживання ними своїм становищем на ринку, а також за наявності змови щодо цін, розподілу сфери впливу поміж кількома найкрупнішими покупцями.

Мотивація поведінки споживача — комплекс факторів економічного і психологічного характеру, що спонукають людину до придбання товарів. Мотиви поведінки людини раціональні й ірраціональні. Для їх вивчення застосовуються функціональний, динамічний і фундаментальний методи.

Насичення попиту — стан ринку, за якого обсяги продажу конкретного товару за даного рівня цін стабілізовані або дещо знижені. Ця ж ситуація характерна і для нагромаджених запасів. Стимулювання попи-

ту у подальшому мусить здійснюватися шляхом зниження цін на товар, що виробляється, і появи на ринку модифікованої або принципово нової продукції.

Недобросовісна конкуренція — самовільне застосування чужих товарних знаків, дизайну або оригінальних якостей товарів, необ'єктивна реклама.

Ножиці цін — порушення співвідношення цін на окремі групи товарів, що виникає після прямого втручання держави у внутрішнє ціноутворення або внаслідок протекціоністських заходів держави у зовнішній торгівлі. Останнє особливо часто має місце у співвідношеннях цін на сировину, яка імпортується, і готову продукцію, що експортується. Н. ц. можуть бути також наслідком конкурентної боротьби різних фірм на регіональних частинах світового ринку.

Одноосібний власник торговельного підприємства — його діяльність обмежує незначне число законів. Він може заснувати фірму без запису до реєстру торговельних фірм і без певного мінімального капіталу за умови, що все це не виходить за загальноприйняті межі. Фірмі надається ім'я власника. Якщо він не зможе платити за зобов'язаннями з каси підприємства, то для сплати боргів мусить бути віддане його особисте майно. Понад 90 % фірм у ФРН — одноосібні підприємства. Переважно це середні, а також невеликі ремісничі й кустарні підприємства.

Олігополія — ситуація на ринку, за якої його розподіляє між собою не дуже велика кількість підприємств. Жодне з них не досягає стану «всевладдя», але не є безсилим. Всі олігополісти мусять постійно стежити за можливою реакцією конкурентів і враховувати її у своїй стратегії в галузі цін.

Операція на відкритому ринку — порядок дій, здійснюваних банківською системою з метою регулювання грошового обігу в країні. Є одним із засобів антиінфляційного регулювання. О. н. в. р. здійснюється шляхом купівлі-продажу державних боргових зобов'язань (облігацій і позик). Державні цінні папери забезпечують їхнім власникам гарантований доход, нарахований у відсотках від їх вартості, що забезпечує до них постійний інтерес з боку населення і підприємців. Особливо значний цей інтерес, коли величина даного відсотка не менша за рівень інфляції.

Оподаткування доходу — вид податкового платежу, за якого оподатковується дохід фізичної чи юридичної особи, одержаний у результаті його діяльності або використання майна. О. д. є основним видом прямих податків з населення і стягується за прогресивною системою із зростаючою ставкою оподаткування. О. д. є одним із способів перерозподілу частини доходів на користь малозабезпечених верств населення і в інтересах суспільства в цілому.

Пенсійне страхування. Обов'язкове страхування найманих працюючих, яке має на меті забезпечення відповідного життєвого рівня після припинення ними професійної діяльності. Договір на пенсійне страхування можуть добровільно укласти також особи, які займаються самостійною діяльністю. В Німеччині пенсійне страхування робітників введене в 1889 р. В сучасних умовах воно стало загальнонародним страхуванням. Включає пенсії за віком, для вдів і сиріт, а також у зв'язку з непрацездатністю або професійною непрацездатністю. Всі види пенсій регулярно пристосовують відповідно до загального зростання прожиткового мінімуму і підвищення доходів. Тому кожен працівник повинен до певної межі доходів сплачувати пенсійний внесок у розмірі встановленої відсоткової ставки від його доходу. В 1990 р. внесок становив 9,35 % зарплати працівника. Другу таку ж частку сплачував працедавець. Пенсійне страхування ґрунтується на так званому договорі поколінь.

Виплати пенсій здійснюються головним чином за рахунок активного працездатного покоління. В свою чергу наступне покоління в майбутньому буде безпосередньо фінансувати його пенсії. Витрати на пенсійне страхування в 1990 р. становили 216,5 млрд марок (33,3 % від суми затрат на соціальне забезпечення).

Підписка на акції — один із етапів заснування акціонерного товариства. Якщо підписка не покриває визначеної уставом величини уставного фонду, то акціонерне товариство вважається таким, що не відбулося. П. н. а. є договором, у межах якого кожен з тих, хто підписався, зобов'язаний внести певну суму до уставного фонду акціонерного товариства у вигляді свого паю або частини його. Це зобов'язання приймається до заснування акціонерного товариства кожним із членів, а після заснування — самим акціонерним товариством. Внесений при П. н. а. задаток повертається, якщо п. н. а. не привела до заснування товариства. П. н. а. визначає коло акціонерів при заснуванні акціонерного товариства. Вона являє собою розміщення акцій на первинному фінансовому ринку. П. н. а. повинні передувати техніко-економічне обґрунтування утворюваного акціонерного товариства, його реклама у засобах масової інформації.

Політика ринкових комунікацій — сукупність дій на ринку, спрямованих на створення позитивного образу товару і його виробників. Ґрунтується на широких знаннях про умови і мотиви поведінки споживачів на конкретних товарних ринках. До числа класичних інструментів п. р. к. належать реклама, стимулювання продаж, зв'язки з громадськістю, а останнім часом — спонсорство (спортивне, культурне, соціальне тощо).

Програмування національної економіки — весь комплекс політичних, законодавчих і адміністративних заходів, спрямованих на точне формування і практику реалізації всеосяжної національної програми економічного розвитку.

Прогнозування економіки — науково обґрунтоване передбачення можливого становища економіки держави або її окремих галузей, сфер, міркування щодо того чи іншого становища. Прогнозування як процес управління пов'язане з аналізом становища й оцінкою перспектив розвитку економіки, науково-технічного прогресу, соціального розвитку. Однією з поширених форм прогнозування є програми, структура і методи яких забезпечують безпосередній зв'язок прогнозування з плануванням і насамперед індикативним.

Прожитковий мінімум — соціально-економічна категорія, що характеризує мінімум життєвих коштів, фізично необхідних для підтримання життєдіяльності трудящих і відтворення робочої сили.

Протекціонізм — державна політика, яка передбачає систему заходів щодо захисту національної економіки і всебічного заохочення її розвитку. Для цього використовуються мито, ліцензії, прямі заборони, податкові пільги, переваги у кредиті, фінансова допомога та ін.

Профспілкові посередники — обрані колективом працівників, вони є посередниками між профспілковою організацією та її членами, а часто також між підприємством і виробничою радою. На практиці вони нерідко допомагають виробничим радам, яких інтересують лише справи робітників на власному підприємстві, розширити кругозір, вказуючи на інтереси усіх працівників. У зв'язку з відсутністю законів, що регулюють роботу П. п., справжні можливості їхньої діяльності дуже залежать від конкретних умов, існуючих на даному підприємстві.

Рекламне агентство — незалежне підприємство, що складається з творчих працівників і комерсантів, які розробляють, готують і розміщують рекламу й засоби реклами для замовників, котрі прагнуть знайти покупців для своїх товарів і послуг.

Реприватизація — повернення у приватну власність раніше придбаних або націоналізованих (конфіскованих) підприємств, земельних ділянок, банків, акцій, цінних паперів тощо.

Ринок державних установ — державні організації, які займаються придбанням товарів і послуг або з метою подальшого їх використання у сфері комунальних послуг, або для передання цих товарів і послуг тим, хто цього потребує.

Ринок праці — сукупність установ, що обслуговують працевлаштування, підготовку кадрів, сприяють зайнятості, матеріальній підтримці непрацюючих. Включає: біржу праці, центр підготовки кадрів, фонд зайнятості, комерційні центри бізнесу, державний фонд сприяння підприємству, пенсійний фонд, фонд милосердя тощо.

Розширення меж ринку — спроба фірми збільшити збут за рахунок упровадження існуючих товарів на нові ринки.

Соціальна допомога. Допомога тим, хто потрапляє в скрутне матеріальне чи соціальне становище з метою забезпечення людських умов життя. В ФРН кошти на С. д. виділяють муніципалітети. Розмір її з 1990 р. встановлюється за середньостатистичною моделлю, яка в основу розрахунків регульованого набору товарів і послуг кладе динаміку доходів і споживання за кожних п'ять років. Це дає можливість одержувачам соціальної допомоги скористатися плодами зростаючого добробуту й уникати випадків необгрунтованого перевищення розмірів соціальної допомоги сім'ям над доходами тих, хто працює за нижчими тарифними розрядами. Витрати на соціальну допомогу зросли за останні 20 років вдсятеро. В 1990 р. вони становили 33,8 млрд марок.

Соціальне житлове будівництво. Будівництво недорогих квартир для соціально слабких груп населення. В ФРН дотується державою чи муніципалітетами. Натомість замовники соціальних квартир зобов'язані здавати житло лише квартиронаймачам з низькими доходами і утримувати квартплату на рівні, який лише покриває витрати, до виплати дотацій. Нині в Німеччині близько 3 млн соціальних квартир. Щорічні витрати на соціальне житлове будівництво перевищують 4 млрд марок.

Соціальні умови життєдіяльності людини — комплектистність і цілісність у формуванні систем соціальних індикаторів, що найповніше відображають рівень життя і добробуту населення. Комплектистність реалізується в орієнтації складених в умовах ринкової економіки програм соціально-економічного розвитку на:

створення робочих місць, розширення можливостей застосування професійних знань;

збільшення реальних доходів населення за рахунок усіх джерел їх формування;

досягнення обсягів виробництва товарів і послуг, а також продуктів першої необхідності, які задовольняли б потреби населення відповідно до науково обгрунтованих норм;

поліпшення умов і охорони праці;

досягнення високого рівня медичного обслуговування населення;

удосконалення системи громадського харчування, торговельного обслуговування та інших сфер послуг.

«Споживчий кошик» — група товарів народного споживання, котра найповніше відображає рівень і структуру споживання населення даної місцевості (території, держави). «С. к.» використовується для зіставлення рівнів життя у різних країнах. Для цього у «С. к.» включаються товари, типові для споживання в двох або декількох країнах, які можна порівнювати, і викидаються специфічні лише для окремого регіону. На підставі зіставлення цін (рівня дефіциту) товарів, що входять до «С. к.», за базовий період і період, що аналізується, визначається дина-

міка вартості життя (рівня добробуту населення). При зіставленні рівнів життя у різних країнах порівнюються ціни товарів, що входять до «С. к.».

Спонсор (від англ.— хрещений батько, поручитель) — юридична або фізична особа, котра бере на себе фінансове забезпечення будь-якого великого заходу (організація виставки, проведення спортивних змагань, виступ ансамблю тощо). Спонсорство здійснюється, як правило, з метою реклами без участі у використанні одержаних доходів.

Страйк — це останній засіб, до якого вдаються трудящі, якщо процедура улагодження конфлікту закінчується невдачею. Перехід до С. можливий лише після загального голосування, за умови, що за нього проголосувало не менше 75 % усіх членів виробничого колективу, об'єднаних у профспілці. «Дикі» С., тобто без профспілкової участі, заборонені законом. Фінансову підтримку страйкарі одержують з каси своєї профспілки. Протидіючи С., підприємець може оголосити локаут, за якого робітників не допускають на свої робочі місця. Звільняти працівників за участь у С., працедавець не має права. У своїй боротьбі обидві сторони повинні керуватися принципом відповідності заходів — це ще один стабілізуючий елемент. Сила тиску і засоби конфліктуючих сторін повинні приблизно відповідати поставленій меті боротьби ще й тому, що при надзвичайно тісних взаємозв'язках у сучасній економіці така боротьба може мати значні негативні наслідки також для інших членів суспільства. Тому С. є останнім заходом, якщо вичерпані всі інші можливості. Після закінчення С. сторони мусять якнайшвидше усунути всі його наслідки й відновити нормальний трудовий ритм.

Страховий поліс — розписка, квитанція, документ (як правило, іменний), що засвідчує укладення договору особистого або майнового страхування та його умови.

Страховання — укладення договору, за якого страхівник бере на себе зобов'язання відшкодувати страхувальнику або третій особі у межах страхової суми збитки, які трапилися внаслідок настання подій, передбачених договором С.

Страховання від нещасних випадків. Обов'язкове страхування працівників, дітей в дитячому садку і школі тощо. Особливість його полягає в тому, що всі страхові внески платить працедавець. В Німеччині С. в. н. в. введено в 1884 р. Нині застрахованим від нещасних випадків надаються передбачені законом послуги: перша допомога, профілактичні заходи, лікування та реабілітація, виплата пенсій і відшкодувань тим, хто потерпів від нещасних випадків. Можливе додаткове укладення приватних страхових договорів. Витрати на С. в. н. в. у 1990 р. становили 13,3 млрд марок.

Страховання на випадок хвороби. Обов'язкове страхування для найманих працівників, доход яких не перевищує певний розмір, пенсіонерів, учнів і студентів. Межа внесків на страхування залежить від загальної суми доходу. Для тих, хто отримує дохід, вищий за певну суму, можливе добровільне страхування. В Німеччині с. н. в. х. введено в 1883 р. і стало першим кроком на шляху до потрійної системи обов'язкового страхування. В сучасних умовах у ФРН у випадку захворювання застрахований і члени його сім'ї значною мірою безкоштовно користуються послугами лікаря, перебуванням у лікарні, медикаментами, курортним та іншим лікуванням. Найманий працівник і працедавець сплачують однаково відсоткову ставку. Витрати на таке страхування у 1990 р. становили 134,9 млрд марок (22,5 % від суми затрат на соціальне забезпечення).

Страховання по безробіттю. Обов'язкове страхування для всіх працюючих. Частка внеску у фонд С. п. б. однакова для найманих працівни-

ків і працедавців. В різних країнах С. п. б. має ряд особливостей, що стосуються рівня внесків, строків, розмірів, умов виплати допомоги по безробіттю тощо. В Німеччині С. п. б. введено в 1927 р. В 1990 р. сума витрат на С. п. б. і заходи по працевлаштуванню становила 51,1 млрд марок. З фондів С. п. б. здійснюються виплати на професійну перепідготовку й підвищення кваліфікації, допомога працюючим неповний день тощо.

Субвенція — форма фінансової допомоги.

Субсидія — допомога, переважно у грошовій формі, яка надається державою за рахунок коштів державного бюджету місцевим органам влади, юридичним і фізичним особам, іншим державам.

Типологія споживача — класифікація споживачів за певними параметрами з метою опису груп споживачів, які по-різному ставляться до властивостей товарів і об'єднуються за схожими соціально-економічними умовами і мотивацією поведінки. Основними ознаками класифікації виступають рівень і склад грошових доходів, статеві віковий склад, сім'я, соціальний стан тощо.

Учасник товариства — пайовик товариства з обмеженою відповідальністю або акціонерного товариства (акціонер). У. т. можуть бути як юридичні, так і фізичні особи. У. т. мають право: брати участь в управлінні справами товариства у порядку, визначеному установчими документами; отримувати частину прибутку від діяльності товариства; одержувати інформацію про діяльність товариства, в тому числі знайомитися з даними бухгалтерського обліку й звітності та іншою документацією у порядку, визначеному установчими документами. У. т. зобов'язані: робити внески (оплачувати акції) у порядку, розмірах і способами, передбаченими установчими документами; не розголошувати конфіденційну інформацію про діяльність товариства.

Фінансова допомога по догляду за дітьми — виплата грошей одному з батьків після народження дитини. В ФРН здійснюється протягом 18 місяців. Крім того, батько (чи мати) має право на звільнення від праці (без оплати) на цей же строк.

Холдинг — вид підприємництва, суть якого полягає у придбанні контрольних пакетів акцій різних компаній з метою встановлення контролю за їх діяльністю й отримання доходів у вигляді дивідендів. Х. потребує чималих інвестицій, тому здійснюється, як правило, на основі об'єднання капіталів кількох фізичних та юридичних осіб.

Холдингова компанія — акціонерна компанія, капітал якої використовується переважно для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю за їхньою діяльністю й отримання доходів у вигляді дивідендів. За своєю структурою Х. к. близька до тресту, проте об'єднання підприємств у Х. к. обмежується, як правило, лише фінансами. На чолі Х. к. стоїть так звана тримаюча компанія, котра має контрольний пакет акцій і діє через нижчестоящі, проміжкові компанії. Найпоширеніші «чисті» Х. к., проте зустрічаються і змішані, котрі поєднують контрольні-фінансові функції з безпосереднім володінням і керівництвом підприємствами.

Чек — 1) спеціальний документ, котрий вміщує письмове розпорядження банку видати (перерахувати) вказану в ньому суму грошей з поточного рахунку особи, котра підписала Ч. Використовується у вигляді чекових книжок і є різновидом грошей, що призначені для безготівкових розрахунків з безтерміновим вкладом. Ч. є одним із видів цінних паперів. На вимогу власника Ч. може бути вільно обмінаний на готівку. Це правило, як і деякі інші умови взаємовідносин між вкладником і банком, зазначаються у контракті, укладеному між ними при видачі чекової книжки. Ч. не є законним платіжним засобом (тому що не має

примусового державного курсу) і не обов'язковий для прийому в угодах купівлі-продажу); 2) це — талон з каси із зазначенням суми, отриманої за товар, а також квитанція із зазначенням суми, котру необхідно сплатити.

«Чотири М» — жаргонний термін, що вживається бізнесменами Заходу й означає наявність або необхідність забезпечення чотирьох основних умов (факторів) нормальної підприємницької діяльності: сировини, робочої сили, обладнання, грошей.

Юридична особа — підприємство (організація), яке володіє відособленим майном і може від свого імені набувати майнові й особисті немайнові права і мати зобов'язання, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражі або третейському суді. Має розрахунковий рахунок у банку, веде самостійний баланс.

Навчальний посібник

Бодров Володимир Григорович
Кредисов Анатолій Іванович
Леоненко Петро Михайлович

СОЦІАЛЬНЕ РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Художник обкладинки *І. В. Хара*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Л. І. Швець*
Коректор *П. Л. Пироженко*

Здано на складання 16.01.95. Підп. до друку 14.03.95. Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 6,72. Ум. фарбовідб. 7,03. Обл.-вид. арк. 7,69. Вид. № 3565, Зам. № 14.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10.

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, Біла Церква,
вул. Леся Курбаса, 4.

Б75 Бодров В. Г., Кредисов А. І., Леоненко П. М.
Соціальне ринкове господарство: Навч. посібник.—
К.: Либідь, 1995.— 128 с.
ISBN 5-325-00620-7.

У посібнику висвітлюються теоретичні основи, суть, структура і принципи організації соціального ринкового господарства. На прикладі ФРН показуються успіхи та суперечності функціонування соціально орієнтованої економіки. Наголошується на значенні цього досвіду для трансформації економіки України.

Для студентів економічних вузів і факультетів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться питаннями економічної теорії й політики.